

УРЫСЕЙ ФЕДЕРАЦЭМ ЕГЪЭДЖЭНЫГЪЭМРЭ ШЦЭНЫГЪЭМКІЭ
И МИНИСТЕРСТВЭ БЭРБЭЧ ХЪ.М. И ЦІЭР ЗЕЗЫХЪЭ
КЪЭБЭРДЕЙ-БАЛЪКЪЭР КЪЭРАЛ УНИВЕРСИТЕТ

Таов Х.Т., Батырова Л.Х.

АДЫГЭ КАЛЕНДАРЬ
(махуэхэм, мазэхэм я цІэхэр)

НАЛЫШЫК 2004

УДК 81=35
ББК 81 (24)
Т 18

Рецензент:
кандидат филологических наук,
зав. отделом кабардинского языка КБИГИ КБР
Б.Ч. Бижоев

Таов Х.Т., Батырова Л.Х.

Адыгэ календарь. – Нальчик: Каб.-Балк. ун-т, 2004. – 47 с.

Мы лэжьыггэм щызэпкърыхащ адыгэ календарым (махуэхэм, мазэхэм я цIэхэр) и мыхьэнэр, абы зэхъуэкIыныггэу иггъуэтар, фIэщыггэцIэхэр кыыз-дикIар, а цIэхэм ехьэлIауэ щыIэ нэщэнэхэр, псалъэжьхэр, фразеологизмхэр.

Абы кьищынэмышIа, лэжьыггэм кышщыггэльэггъуащ нэггъуэщI щыпIэ щыпсэу адыгэхэм кьаггэсэбэп махуэцIэхэр, мазэцIэхэр.

Мы лэжьыггэр еггэджакIуэхэм ("Лексикэ" Iыхьэр шраггэджым деж), студентхэм, бзэм елэжьхэм, зи бзэр фIыуэ зылгаггъу адыгэ псоми щхьэпэ яху-эхьуну ди гуггэщ.

Рекомендовано РИСом университета

УДК 81=35
ББК 81 (24)

© Кабардино-Балкарский государственный
университет, 2004

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
КАБАРДИНО-БАЛКАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

АДЫГСКИЙ КАЛЕНДАРЬ

Рекомендовано Редакционно-издательским советом университета
в качестве учебного пособия

НАЛЬЧИК 2004

УДК 81=35
ББК 81 (24)
Т 18

Рецензент:
кандидат филологических наук,
зав. отделом кабардинского языка КБИГИ КБР
Б.Ч. Бижоев

Таов Х.Т., Батырова Л.Х.

Адыгский календарь: Учебное пособие. – Нальчик: Каб.-Балк. ун-т, 2004.
– 47 с.

В работе исследуется история возникновения названий дней и месяцев в адыгском календаре и раскрывается их значение.

Издание предназначено для студентов отделения кабардинского языка и литературы.

Рекомендовано РИСом университета

УДК 81=35
ББК 81 (24)

© Кабардино-Балкарский государственный
университет, 2004

ХЭЗЫГЭГЬУАЗЭ

Махуэцлэхэмрэ мазэцлэхэмрэ ехьэллауэ иджыри кыздэсым зыми лэжыгыэ пыухыкла игьээзщлауэ щыткыым. Абы кыхэккыу, мурад тшлаш мы темэм зэрытхуээфлэкккэ делэжыну икли а луэхугуэм теухуауэ шылэ еплыккэхэр утыку кытлхьэну.

Мыбдеж жылапхьэу кыдолгытэ, нобэ кыгьэсэбэп флэщыгьэцлэхэм арэзы дызэрытемыхуэр. Сыту жыплэмэ, флэщлыгыуейщ иджырей цыхур а адыгэ мазэцлэхэм ебгьэсэжыныр.

Хьэрыпхэм кыищынэмышлэ, адреи лэпкыгу дунейм тетым кыгьэсэбэпыр латиньбзэккэ псалгьэу шыта римлянхэм ягьэува календарырщ. Нэгьуэщлу жыплэмэ, дунейм цыхуу тетым и процент 70-80-р зэрыпсэур а махуэгьэспыраш.

Иджыпсту «Адыгэ псалгьэ» газетым кыпградзэ мазэцлэхэр кыпсэлзу, кыгурылуэу ди республикэм цыхуу исыр «лэпэ зырызу» кыпхуэбжынууш. Абы кыгьэсэбэп псалгьэхэм я нэхьыбэм гьэм и зэманьыр, мазэр тэмэму кыгьэслыгьуэккыым. Псалгьэм папщлэ, «мэкьуауэгьуэ» зыфлэпщынуу сыт хуэдэ мазэ, майм и клэм шыщлэдзауэ августым ипэ пщлэндэ цыхухэр мэкьу щуэуэклэ, шымэкьуауэгьуэклэ? Хьэмэрэ, «бадзэуэгьуэм кыльхуат, шыщхьэлу мазэм кьэхьуат»,- жызылэр хэт? Клэщлу жыплэмэ, икьуккэ зэгупсысыпхьэ куэд мы цлэхэм хэлъщ. Араш мы темэм дытепсэльыхьыну гукьэдэж щлэтщлар.

Лэжыгыэм и кьалэн нэхьыщхьэу шытыр адыгэ календарым кыищыкхьа флэщыгьэцлэхэр кыздиклар, псалгьэхэм я мыхьэнэр убзыхуныраш. Абы кыищынэмышлэ, лэжыгыэм кыищыгьэслыгьуащ нэгьуэщлэ шыплэ шыпсэу адыгэхэм кыгьэсэбэп мазэцлэхэмрэ махуэцлэхэмрэ. Клэщлу жыплэмэ, календархэр (махуэгьэпсхэр) шызэгьэпщаш, шызэпкьрыхаш.

Мы лэжыгыэр егьэджаклуэхэм («лексикэ» разделыр шрагьэджым деж), студентхэм, бзэм елэжхэм кыгьэсэбэп хьунуш. Кьинэмышлэуэ, этнографием дихьэххэм, адыгэ календарым и кьежьаплэм куууэ шыгьуазэ зыхуэзыщлыну мурад зилэ, зи бзэр флыуэ зылыагьу адыгэ псоми шхьэпэ яхуэхьуну ди гугьэщ.

Лэжыгыэр шыттхым тегьэщлэплэ тшлаш: Мафлэдз С. и «Адыгэ хабзэ»-р, Хьэкьун Ш., Шэрджэс А. зэдатха «Адыгэхэмрэ ахэм я хабзэхэмрэ» жыхуилэ тхыльхэр; адыгэбзэ, адыгейбзэ псалгьальхэр; «Уэр папщлэ», «Адыгэ хэку» журналхэр; Шагьыр А. и «Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков» жыхуилэр, нэгьуэщлэ тхыгьэ куэд.

Ижь-ижыж лъандэрэ Кавказ шыналгьэм шыпсэу лэпкьхэм ящыщ зыщ адыгэхэр. Абыхэм я тхыдэм, я хабзэм и лъабжьэр кызырээрэ илгьэс мин куэд мэхьу, зэман блэккэ куэдым я нэпкыкьэ тельщ. Ар уи флэщ хьун шхьэккэ ирикьунуш адыгэбзэм и кьулеягьыр, абы хэт флэщыгьэцлэхэм я кьэхьуккэм, кьэгьэщлыккэм и гьэщлэгьуэнагьыр. Ещхьыркыабзэщ адыгэ хаб-

зэм цыхум я зэхушытыклэр зэрызэригьяклуэри, кээзыухуреихь дунейм сакьрэ шысхэрэ хэлбу бгьэдыхьэу зэрышыгтари.

Дунейм и палгэ зыщлэу псэууэ шыта пасэрейхэм кьашцэнаш нэцэнэ куэд. Ахэр игу ириубыдэклэрэ, дунейм хуэлээ хьуклэрэ цыхум и зэфлэкым зиуэщцырт, гьашцэм хуэлэижь хьурт. Нэхьыбэу абы гулгытэ зыхуищцыр дунейм и кьэхьукьашцлэхэрт. Мэкьумэшым зи гьашцлэр теухуар абы пыщлэхэм елпаллэрт, лэщым хэтым абы и палгэр нэхь кьыфлэуэхут. Апхуэдэхэр лупщлэу цынэрыльагьуш лэухугьуэ куэдым, абы адыгэ мазэцлэхэри хэту.

Мазэцлэхэр адыгэхэм я дежклэ флэщыгьэцлэ кьудейкьым, абыхэм япыщлэш лэапкь тхьэлэлуэхэри, зэрихьа динхэри, и хабзэхэри. Ахэр уеблэмэ ди тхьэдэщ, пасэрей адыгэхэм я псэукар, зыггэгьуфлэу, зыггэпфейтейуэ шыта лэухугьуэхэм я лээужь хэплэагьуэжу.

Адыгэ мазэцлэхэр – ди культурэщ, ди пасэрейм я гьашцлэщ, я дуней еплыклэм, я гупсысэм кьигьэщлэщ.

Адыгэхэм ильэсыр япэ щыкклэ лыхьытлу флэкла ягуэшу шытауэ кьыщцлэклэныкьым – гьэрэ щырэ, гьэмахуэ палгэрэ щымахуэ палгэу.

Абы и шыхьэт хуэдэщ «Гьэрэ щырэ зэхэклэщ» «зимняя пора сменилась летней», - жыхуилэри.

Тхьэдэм кьызэригьэлаагьуэмклэ, иужьклэ ильэсыр лыхьыпллу иращцлэклэ хьуащ: **гьатхэ** (гьа-тхэ), «весна», **гьэмахуэ** (гьэ-махуэ) «лето», **бжьыхьэ** (бжьы-хьэ) «осень», **щымахуэ** (щы-махуэ) «зима».

Мыбы дэтхэнэ зыми мазэ шырыщ яубыдырт. Мазэм махуэ лэщцлэрэ пщырэ, ильэсым махуэ 360-рэ кьыщцлэу арат. Ильэс кьэсыхунклэ махуитхуы кьыдидзэрт, икли ахэр адыгэхэм тхьэлэлу махуэхэу ялэщ.

Пасэрей адыгэхэм я зэманьр апхуэдицу зэпэлгытауэ шытакьым. Ауэ дыггэм и кьыщцлэклэгуэ-кьухьэжыгьуэмклэ цыху набдзэгубдзаплээхэм зыхуейр кьашцлэфырт, зэманьр здынэсар кьахутэрт.

Адыгэхэм нэхь гу зылытэр **дыггэр** «солнце», **мазэр** «луна», **вагьуэхэр** «звезды» арат. Псалгэм щхьэклэ, кьуажэхэм хэхауэ бгыщхьэ, жыг гуэрхэр ялэт, дыггэр абыхэм я щхьэщыгум кьызэриувэмкли, зэманьр кьашцлэрт.

Кьынэмыщлауэ, лыжьэ зэрыс унагьуэхэм сыхьэт башклэ еджэу пщлантлэм нэхь дыггафлэм деж бжэгьу шыхатлэрт, дыггэ бзиймкли махуэр здынэсар яхутэрт. Жэщым деж Вагьуэ бынхэр я гьуазэт, псом хуэмыдэу абыклэ зеклуэллэр лэзэт.

Ильэсыр лыхьытлу зэрагуэшыр адыгэхэм **Вагьуэбэ** «Созвездие Тельца» жыхуалэ вагьуэ быным ирапхырт. Вагьуэбэр щлэныггэм Дыггэр здыкьуэцлырыкьыу жыхуилэ Вагьуэ бын пщыкьлутым шышу Телец жыхуалэм нэхь тохуэр. Абы ехэллауэ, ди бзэм иджыри кьыхэнэжауэ хэтц мышхуэдэ жьлэгьуэхэр: **«Вагьуэр щымы кьыхэклэщ»** – «Созвездие Тельца вышло из-под земли».

«Вагьуэбэр гьавэм кьыхэплэщ» – «Созвездие Тельца взглянуло на урожай».

«**Вагъуэбэр жыг шхьэкIэм хыхьаш**» – «Созвездие Тельца село на верхушку дерева».

«**Вагъуэбэр щIым хыхьэжаш**» – «Созвездие Тельца вернулось в землю».

Адыгэхэм зэралыгтэмкIэ, ильэсым и пIальэхэр зэрызэблэкIынуур зыпщIар Вагъуэбэрт. Ар щIым кышыхэкIым и деж (иджырей мартым и 21-22) **гыатхэр**, нэхъ тэмэму жыпIэмэ, адыгэ ильэсыщIэр кыхьэрт.

Гыатхэм хеубыдэ гыатхэпэм (мартым) щыщу махуи 9, мэлыжьыхьыр (апрельр) – махуэ 30, накыгыэр (майр) – махуэ 31-рэ, мэкъуауэгъуэм (июным) щыщу махуэ 22-рэ.

МэкъумэшыщIэр иужь итт гыатхэм мыбэлэрыгыным. Ижь-ижыжь лъандэрэ жалэ : «Гыатхэ махуэ гъэ егыашхэ», - «Один летний день кормит зимний месяц».

Адыгэхэм, шхьэж зыщыпсэу щIыналтэм езэгъуы, дэтхэнэ зи чэзу Iуэхур шегъэкIуэкIын хуейм теухуа махуэгъэпси яIуу щытащ. Псалтэм папщIэ, дэтхэнэ мэкъумэш къэкIыгъэри щытесэн хуей, вакIуэ дэкIыгъуэ, мэкъуауэгъуэ зэманхэм ехьэлIауэ. Вагъуэбэр гъавэм кыхьэпIамэ (июным и 21-22), **гъэмахуэм** щIидзэрт. Гъэмахуэр псори зэхэту махуэ 92-рэ мэхъу. Абыхэм хохьэ мэкъуауэгъуэ (июнь) мазэм щыщу махуи 8, бадзэуэгъуэ (июль) мазэм щыщу махуэ 31-рэ, шыщхьэIу (август) мазэм щыщу махуэ 31-рэ, фокIадэм (сентябрым) махуэ 22-рэ.

Гъэмахуэр мэкъумэш лэжьыгъэхэм цигуащIэгъуэ лъэхьэнэщ.

Хьэсэхэр, пщIанэхэр къабзэу зехьэн хуейщ. Абы и закъуэкым, атIэ къэкIыгъэхэм я бий псоми – хьэпIацIэхэм, узхэм ебэнын хуейщ.

Адыгэ мэкъумэшыщIэ календарымкIэ, гъэмахуэ махуэ 92-р мы къэкIуэ-нум хуэдэу гуэшащ: бадзэуэгъуэм и 17-м гъэмахуэ шылэр къохьэ – ар махуэ 40 мэхъу, шыщхьэIум и 22-м еух. Абы иужькIэ иджыри фокIадэм и 22 пщIондэ гъэмахуэщ. КъыкIэлъыкIуэу, вагъуэбэр жыг шхьэкIэм хыхьамэ (октябрым и 21-22), **бжьыхьэр** къэсауэ ялыгтэрт.

Мы лъэхьэнэр мэкъумэшыщIэм и зэман нэхъ хьэлтэ дьдэхэм ящыщ. Гъэ псом къагъэкIар, къагъэхьуар кыштрахьэлIэж мазэхэщ. Ари махуэ 91-рэ мэхъу. Абы хохьэ фокIадэм (сентябрым) щыщу махуи 8, жэпуэгъуэр (октябрыр) зэрыщыту, махуэ 31-рэ, шэкIуэгъуэр (ноябрыр) – махуэ 30, дыгъэгъазэм (декабрым) щыщу махуэ 22-рэ.

АдэкIэ Вагъуэбэр щIым хыхьэжу ябж. Ар тохуэ декабрым и 21-22 махуэм, абы щыгъуэ **щIымахуэр** кыхьэу ялыгтэ. ЩIымахуэр махуэ 90 мэхъу. Абы хохьэ дыгъэгъазэм (декабрым) щыщу махуи 9, щIышылэ (январь) мазэр зэрыщыту, махуэ 31-рэ, мазаер (февралыр) – махуэ 28, 29-рэ хьууэ, гыатхэпэ (март) мазэм щыщу махуэ 22-рэ.

ЩIымахуэ шылэр къохьэ щIышылэм и 17-м. Ар махуэ 40 мэхъу. Шылэр еух мазаем и 23-м. Абы иужькIэ аргуэру махуэ 25-кIэ щIымахуэу щытщ.

Мы кызырэйдгъэлъэгъуам хуэдэу зэхэльщ адыгэ мэкъумэшыщIэм и ильэс махуэгъэпсыр. Гъэр кызырэыкIуэм, дунейм и щытыкIэм елытауэ ады-

гэ мэкьумэшыщлэхэм я лэжыгыгэр зэтраухуэрти, я Іуэхур тэмэму дэклт. Къайхуылэрт, сыт хуэдэ гъэми и шыфэллыфэм , и къэклуэкІэм елыгтауэ мэкьумэшыр ящлэрти, Іэшыр зэрахьэрти. Абыхэм я гъащлэ псор «щлэщлауэ» яхьырт, зыгуэру темыпллэкьукІын папщлэ. Адыгэ мэкьумэшыщлэхэм ижы-ижыбж лъандэрэ къадеклуэкІа махуэгъэпсыр ноби гъавэ зыщлэхэм, Іэщ зыгъэ-хьухэм икьукІэ щхьэпэ яхуэхьунуш.

Адыгэ мазэцлэ ищхьэкІэ къэдгъэлъэгъуахэм къищынэмышІа, нэгъуэщІ фІэщыгъэцІэхэри ди бзэм хэтщ. Ар къызыхэкІар цІыхухэм я ІэщІагъэм, я лэжыгъэм ехьэллауэ зэманыр къальытэу зэрыщытарщ. ЗэрыгурыІуэгъуэщи, адыгэ мазэцІэхэм зэреджэр зэтэхуэкьым.

Япэу дыкьытеувыІэнщ Нэгумэ Шорэ къыгъэсэбэп фІэщыгъэцІэхэм:

г а т х а н е м а з н – (гъатхэпэ мазэ) – март

г а т х е к у м а з н – (гъатхэку мазэ) – апрель

г а т х е к е м а з н – (гъатхэкІэ мазэ) – май.

г а м а х о н е м а з н – (гъэмахуэпэ мазэ) – июнь.

г а м а х о к у м а з н – (гъэмахуэку мазэ) – июль.

г а м а х о к е м а з н – (гъэмахуэкІэ мазэ) – август.

б ж и х н е м а з н – (бжыхьэпэ мазэ) – сентябрь.

б ж и х а к у м а з е – (бжыхьэку мазэ) – октябрь.

б ж и х а к е м а з е – (бжыхьэкІэ мазэ) – ноябрь.

ч и м а х о н е м а з е – (щІымахуэпэ мазэ) – декабрь.

ч и м а х о н к њ / м а з н – (щІымахуэпэ мазэ) – январь.

ч и м а х о н к е м а з е – (щІымахуэкІэ мазэ) – февраль.¹

Мы фІэщыгъэцІэхэри ди лэжыгъэм щызэпкьрыхаш.

МафІэдз Сарэбий зэритхымкІэ, лъэпкъым нэхъ зэдащІэу, нэхьыбэрэ къагъэсэбэпу мы фІэщыгъэцІэхэр щытащ:

Гъатхэпэ мазэ – март.

Мэллхуэгъуэ мазэ – апрель.

ВэнгъуэкІэ мазэ – май.

Гъэмахуэпэ мазэ – июнь.

Бадзэуэгъуэ мазэ – июль.

ШыщхьэІу мазэ – август.

Іуэгъуэ мазэ – сентябрь.

Жэпуэгъуэ мазэ – октябрь.

ЩакІуэуэгъуэ мазэ – ноябрь.

Дыгъэгъазэ мазэ – декабрь.

Щымахуэку мазэ – январь.

Мазе мазэ – февраль.²

Мыхэми ди тхыгъэм я гугъу щытщІынуш.

¹ Ногма Ш.Б. Филологические труды. – Нальчик, 1956. – С. 146. – Т.1.

² МафІэдз С. Адыгэ Хабзэ. – Налшык, 1997. – Н. 305-309.

Ди зэманым кьэдгьэсэбэп фIэщыгьэцIэхэмрэ ищхьэмкIэ кьыщытхьа-хэмрэ зэщхьэщыкIыныгьэ яIэщ.

Щышылэ – январь

Мазае – февраль.

Гьатхэпэ – март.

Мэлыжьыхь – апрель.

Накьыгьэ – май.

Мэкьуауэгьуэ – июнь.

Бадзэуэгьуэ – июль.

ШыщхьэIу – август.

ФокIадэ – сентябрь.

Жэпуэгьуэ – октябрь.

ЩакIуэгьуэ – ноябрь.

Дыгьэгьазэ – декабрь.

Мыхэр кьыхэзыхар «Адыгэ псалъэ» газетым и лэжьакIуэхэраш. Абы-хэм зэрыжаIэмкIэ, «адыгэ мазэцIэхэр кьыгуахыу занцIэу утыку кьраль-хьактым»¹ Зэхуахьэсыжащ я IэщIагьэм, лэжьыгьэм ехьэлIауэ пасэм щыгьуэ ди лъэпкьым зэманыр кьызэрилыгьтэу шыта фIэщыгьэцIэхэр, абыхэм хагьэ-хьащ хэхэс адыгэхэм яхьумахэри.

«ЗэгьунэгьуитI я мэл бжыкIэ зэтэхуэркьым», - жаIэ игьащIэм адыгэ-хэм. Iуэху еплкьыкIэ зэхуэмыдэ куэд кьыгьэщIащ мазэцIэхэм теухуа Iуэ-хугьуэм. Языныкьуэхэм кьызэралытэмкIэ, «адыгэ мазэ фIэщыгьэцIэхэр илъэс куэдкIэ гу лъамытэу сабэм хэIауэ, нобэ кьыхахьжу ятхьэщIыжа, гури псэри зи цIууныгьэм щыгуфIыкI дыщэ кIанэ цIыкIухэщ»² Адрейхэм а псалъэ-хэм «бзэмыIу лъэпкьыр яшIу» кьалытэ.³ ЛатиньбзэкIэ псалъэу шыта рим-лянхэм ягьэува календарым текIын хуэмейуэ кьэзылътэухэри шыIэщ.

Абы и жэуапу Тьымыжъ Хь. етх: «ЖыIэн хуейщ, языныкьуэхэм кьазэры-щыхьум хуэдэу, махуэгьэпсыр (календарыр) римлянхэм я деж кьазэрыщемыжар, абы и кьуэпсыр Пасэрей Египетым зэрынэсыр. 17 лIэщIыгьуэм псэуа рим папэ Григорий ЕпщыкIушанэр «зыхэпщэфIыхьыжа» махуэгьэпсым абы щыгьуэ зыкIи хуэмеижар хьэрыпхэм я закьуэжкьым. ЛIэщIыгьуэ IэджэкIэ абы и пэ кьыхуэу езы-хэм я календарь яIэжт кьуэжкьыпIэм щыпсэу лъэпкьэхэм».⁴

АдэжIэ журналистым и тхыгьэм кьыщелуатэ мазэцIэхэр кьызэрыхаха щIыкIэр: «Кьыхэтха псалъэ псоми ящыщу дэ тIэжIу зэтхуэжIар январым зэ-реджэрщ. Вариантищым кьыщыхьар «шылэ мазэ» жиIэуш. Шылэм щыщу январым нэхь мащIэ лъысми, абы и цIэр щыфIащар, дауи, а мазэм щыIамахуэ шылэм щыщIидзэу зэрыщытгар арагьэнуш.

Дэ гьэмахуэ, щыIамахуэ шылэхэр зэхэмыгьуэщэн цхьэжIэ, «шылэ» псалъэм ипэ «щIы» пыдгьэуэври «щIышылэ» кьэдгьэхьуащ, «щIымахуэ шылэ» кьыкIыу.

^{1,2,3,4} «Адыгэ псалъэ», 11 сентябрь. 1998 гь.

Февралым адыгэхэр мазаеклэ, мазэ хуанэклэ, мазэ ябгэклэ еджэрт, псоми кыкыр а зэманыр зэрыябгэрш. Шапсыгхэм мазае жалэ, дэри абы дыкытеувылаш.

Мартым зэреджэ удыбэ, IутIыжыгъуэ, гьатхэпэ псалъэхэм иужьрейр кыхэтхаш.

Апрелым фIэщыгъэцIэ зыбжанэ иIэш: мэллхуэгъуэ, удзыпэ кэхъеигъуэ, мэльжыхь. Япэ итхэр псалъитIу тхын хуей зэрыхъум шхэкIэ, иужьрейр нэхъ кьезэгъыну кьэтлгыташ, кьэмыпсалъыгъуафIэми, мыдахэ дьдэу щыг пэтми.

Май – вэнгъуэклэ, хакIуэ утIыпшыгъуэ, накыгъэ. Дунейр кышыгъагъуэ щышIэрашIэ лъэхъэнэм шапсыг адыгэхэр зэреджэ «накыгъэ» псалъэм дыкытеувылаш.

Июным "шэмыгъапцIэ жэщкIэ" адыгэхэр зэджэ жэщ нэхъ кIэшI дьдэр, махуэ нэхъ кIых дьдэр хуээт. Адыгэхэм абыи цIэ зыбжанэ фIащат – напхуэ, гьэмахуэку. Ауэ дэ нэхъ тфIэзахуэр «мэкъуауэгъуэ» фIэщыгъэцIэрш.

Июлым икхуэм гьэмахуэ шылэр кьохъэ. Дунейр нэхъ щыхуабэ дьдэш, кIэшIу жыпIэмэ бадзэуэгъуэш. А цIэр а мазэм кыхуэдгъэнэжаш.

Августри араш. Абы и фIэщыгъэцIэхэм «шышхьэIур» кьахэтхаш, адрейхэр зэрымыпсалъэ дахэм кыхэкIыу. «ШышхьэIум» кыкыр, зэрыхуагъэфащэмкIэ, а зэманым шым и шхьэр ищIырей зэрыхъум, жьы зыщIригъэхуу зэрызбэдзауэм кьытеклаш.

Сентябрым Iуэгъуэклэ, гьубжэдэх мазэкли, фокIадэкли еджэу шыташ. Бжьыхъэм и кьулеягъыр кыгьэлыгъуэу «фокIадэр» кыхуэдгъэнэжаш.

Октябрым шхэкIэ вэн, Созэрэщ и мазэ, жэпуэгъуэ жалэрт. Иужьрейр псалъэм дыкышIытеувылар гьэм и лъэхъэнэр нэхьыфIу кьызэригъэлыгъуэрш.

Ноябрь – тхьэщIын, мэкъу ишыжыгъуэ, гьуэгыгъуэ, тIы утIыпшыгъуэ, шэкIуэгъуэ. «ШэкIуэгъуэ» псалъэр кышIыхэтхар гурыIуэгъуэш.

Декабрь – пхъэзей, шIымахуэпэ, дьгьэгъазэ. Мы зэманыр махуэм и кIэшIыгъуэ дьдэш.

ЗэрыфIагъуши, редакцэм и лэжьакIуэхэм кьэдгупсысауэ мазэцIэхэм зыри яхэткым. Дэ псори зэхэтлхьэу нэхъ тэмэму кьэтлгытэхэр кыхэтхауэ, ди нэхьыжхэм кьагъэщIар шIэблэм и пашхьэ итлхьэжауэ араш.¹

«Адыгэ псалъэ» газетым мазэцIэхэр адыгэбзэкIэ кышытрадзэм и деж, урысыбзэкIи и цIэр патхэ, цIыхухэр ирагъэсэн папшIэ. Ауэ а фIэщыгъэцIэхэр зигу изыубыдэфар икьукIэ мащIэ дьдэш.

Апхуэдэ мазэ кьэбжыкIэ пасэ зэманым зэрышылар ди нэхьыжхэм я псалъэм кыхошыж, ауэ а бжэкIэр кьэщтэжыгъуафIэкьым.

Нэгумэ Шорэ кьигъэсэбэпу щыга фIэщыгъэцIэхэр нэхъ зэгъэщIэгъуафIэу, нэхъ кьэщтэжыгъуафIэу кьэзылгытэхэр щыIэш. Ауэ «шIымахуэпэ», «шIымахуэку», «шIымахуэкIэ» жыхуиIэ псалъэхэр мазэ гуэрым тешIыхьауэ

---

¹ "Адыгэ псалъэ" 11 сентябрь 1998 гь.

щыткъым, абыхэм къагъэлыгауэр гъэм и лъэхъэнэщ. Апхуэдэ мыхъэнэ ягъу бзэ псоми ахэр хэтщ икIа куэдрэ къыдогъэсбэп. КъынэмьщIауэ, гъэмахуэри, бжыхъэри, щымахуэри, гъатхэри къыщихъэр тхъэмахуищым щигъукIэ къыкIэроху иджырей махуэгъэпсым а лъэхъэнэхэм яхухиха мазэхэм я щIэдзапIэхэм.

Нэгумэм и вариантър зэгъэщIэгъуафIэми, ари къезэгъырккъым.

Лэжыгъэм дыщытопсэлъыхъ «Щам дэт Адыгэ хасэ» жыхуиIэ календарым къыщыгъэлыгъуа цIэхэми. ЗэщхъэщыкIыныгъэ гуэрхэр яIэми, хэхэс адыгэхэм къагъэсбэп мазэцIэхэмрэ къэбэрдейхэм, адыгейхэм къагъэсбэпхэмрэ зэтохуэ. Ар къызыхэкIар Къэбэрдейм икIа адыгэхэм а псалъэхэр зэрыздрахараш, абыхэм зыри къагупсысаккъым.

ГъэщIэгъуэнц махуэцIэхэр зэрызэкIэлыкIуэр. «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарым дэ дызресама хуэдэу тхъэмахуэр къызэрзыIуихыр бльщхъэркъым, атIэ щэбэтырщ, зериухыр муслъымэнхэм я махуэ лъапIэ мэремымакIэщ.

Тыркум щыпсэу адыгэхэм къагъэсбэпыр езы къэралым щызекIуэ фIэщыгъэцIэхэрщ. Абыхэми ди лэжыгъэм я гугъу щыдошI.

Лэжыгъэм къыщыгъэлыгъуащ адыгейхэм къагъэсбэп мазэцIэхэри махуэцIэхэри. Къыхэгъэщыпхъэщ, Хъэтанэ А., КIэрашэ З. зэдатха «Адыгейбзэ псалъалъэм» ихуар латин псалъэхэр зэрыарар. Ауэ, иужь зэманым «Адыгэ псалъэ» газетым щыгъуу Адыгейм къыщыдэкI «Адыгэ макъми» мазэцIэхэр адыгэбзэкIэ итхыу щIидзаш. Лъэпкъым а псалъэхэр къызэрыгурыIуар, къызэришщам и Iуэхур щхъэхуэщ.

«Уэр папщIэ» журналым кытхаш Григорианскэ календарым и фIэщыгъэцIэхэм я къежыапIэр. Гу зэрылыгътащи, латин псалъэхэр урысхэм къызэрапсэлъым хуэдэу адыгэбзэм къыхыхъаш. Ауэ ахэр езыхэр урысыбзэм зэрыыхыам и гугъу пщIымэ, абыи тхыдэ щхъэхуэ иIэщ. ЛIэщIыгъуэ куэдкIэ «уей-уей» жезыгъэла Пасэрей Римыр щэщэжа нэужь, къэралыгъуэ нэхъ лъэщ дьдэу щытар Византиерщ. Сату е нэгъуэщI Iуэху жыпIэми Киевскэ Русымрэ Византиермрэ фIыуэ зэпыщIауэ щытащ. Мис а зэманым урысыбзэм къыхыхъаш мазэхэм я пасэрей фIэщыгъэцIэхэр.

Махуэхэм адыгэхэр зреджэу щытар гугъуехъ хэмылгуэ зэ еплъыгъуэ-кIэ кыпщыхъуми, ари апхуэдизу IупщIкъым.

МахуэцIэхэу – гъубж, бэрэжьей, бэрэскэшхуэ, щэбэт жыхуиIэхэм я къежыапIэр убзыхунымакIэ сэбэп кытхуэхъуащ Шагъыр А. къыдигъэкIа «Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков жыхуиIэр, н.къ.

Ди зэманым мы махуэцIэхэр къагъэсбэп:

1. Бльщхъэ «понедельник»
2. Гъубж «вторник»
3. Бэрэжьей «среда»
4. Махуэку «четверг»
5. Мэрэм «пятница»
6. Щэбэт «суббота»
7. Тхъэмахуэ «воскресенье»

Мыхэр культурэ зэмышхьхэм пыщлэш, дин зэтемышуэхэм я деж я кьуэпсыр кьыщожьэ. Псалъэм папщлэ, блыщхьэ, гьубж (мыхэр, дэ кьызэрытщыхьумкIэ, адыгэбзэ кьабзэщ), бэрэжьей (чристан диным и щIэинщ, бэрэскэжьейщ зэрыжыIэпхьэр), махуэку (кьызэрытщыхьумкIэ, ари адыгэцIэш), мэрем (Дева Мария), бэрэскэшхуэкIэ еджэуи щытащ. Адыгэхэм журт календарым кьрахаш «щэбэт» махуэцIэр. А махуэм щхьэкIэ шапсыгьхэми хэхэс адыгэхэми «мэфэзакьу» – «махуэ закьуэ» – жалэ.

Адыгеибзэм хэтыр мы фIэщыгьэцIэхэрэщ, ауэ ахэр фонетикэ и лъэныкьуэкIэ зэщхьэщокI (А зэщхьэщыкIыныгьэхэм кьыкIэлыкIуэ Iыхьэм нэхь убгьуауэ и гугьу щыгтIынуш).

Иджыри узэгупсысынрэ кьэплыхьхуэн куэдрэ хэлъщ адыгэ мазэцIэхэми, махуэцIэхэми. Шэч хэмылгу, адыгэм диIэщ псалъэхэр, мыхьэнэ кьагьэ-льагьуэр ди зэманым кьэдмыгьэсэбэпыжу, абы ипкь иткIэ дгьэтIылыжауэ, ауэ ди тхыбзэм хэту. Пэжщ, зэманыр ипэкIэ мэкIуатэ, цIыхухэм я зэхушытыкIэхэми заужь, а Iуэхугьуэми кьешэр псалъэ гуэрхэри кьыумыгьэсэбэпыжыныр, ауэ мазэ фIэщыгьэцIэхэр, махуэцIэхэр мыкIуэдыжыну дыщыгугьынщ.

ЯПЭ ПЫХЬЭ

Адыгэ календарь. Махуэхэм я цӕхэр

Махуэхэм адыгэхэр зэреджэу цытар гугъуехь хэмылыу зэ еплыгыуэ-кӕлэ кыпфӕлӕщӕ цхьӕкӕлэ, ар апхуэдизу Гупщӕкӕым.

Мы псалгӕхэм – блыщхьэ, гъубж, бэрэжъей, махуэку, мэрэм, шӕбӕт, тхьэмахуэ – жыхуиӕхэм ар налуэ къашӕ. Мыхэр культурэ зэмыщхьхэм пыщӕлӕщ, дин зэтемыхуэхэм я деж я къуэпсыр кыщожъэ. Абы щыхьэт техуэу куэд тхыгӕхэм хэту урохьӕлӕ.¹

Япэу къэтгӕнщ **блыщхьэ** «понедельник» псалгӕр.

къӕб. блыщхьэ – понедельник. Тхьэмахуэ зэхуакум кызырыщӕидзэ, гъубжым япэ ит махуэщ.

адыг. блыпэ – понедельник. Мӕфацӕ, тхьэумафӕм кыкӕлӕтыкӕлорэ маф.²

Щапхьэ : къӕб. **Блыщхьэ махуэм зӕлущӕ щыӕт.**

адыг. **Блыпэ мафӕм зӕлукӕ шыӕщт.**

къӕб. блыщхьэ // адыг. блыпэ

блы «семь» – щхьэ «начало»

блы «семь» – пэ «начало»

Мы псалгӕтыр я мыхьӕнӕкӕлэ зэтохуэ. Туми тхьэмахуэ зэхуакум хиубыдӕ махуиблым я щхьэ, я нӕхӕпӕ, къежапӕлӕ кьокӕ.

Мыпхуэдӕ псалгӕ кӕхьукӕм адыгӕбзӕм куэдрӕ ущрохьӕлӕ. Мыбдеж лъабжытӕ: блы + щхьэ // блы + пэ зэхыхьӕри псалгӕцӕлӕ кӕхьуащ.

Щапхьэ: бгы + щхьэ – бгыщхьэ

бгы + пэ – бгыпэ

гъуэ + щхьэ – гъуащхьэ

тхьэ + махуэ + пэ – тхьэмахуэпэ

Сирием, Иорданием, Тьркум шыпсӕу адыгӕхэм **блыпэ** жӕлӕ.³

Ар адыгӕхэр ди щыпӕм щикӕым здахьащ, къагупсысакъым зыхьӕм.

Нӕгумӕ Шорӕ и тхыгӕм хэтц: « б л и ш х а н – понедельник”.

Совр. блыщхьэ – “понедельник”⁴

Ар щыхьэт тохуэ мы фӕлӕщыгӕцӕм ныбжышхуэ зӕриӕр.

Нӕгумӕм макъ **щ, хь** –хэр кыщигӕлӕгъуӕкӕлӕ, **щ, х** – хэм диакритическӕ дамыгӕэ ( ) щыгъуу кьегӕзӕбӕп. Хьӕрф **н** – кӕлӕ мы псалгӕм макъзешӕ **з** кьӕгӕлӕгъуащ.

Мы махуэм ехьӕлӕ нӕшӕнӕхӕри щыӕщ. Нӕхьыжхьэм кызырӕлӕуэтгӕ-жымкӕлӕ, блыщхьэм зыбгӕпскӕыну, ужьыщӕлӕну фӕлӕкӕым.

Тхьэмахуэ зэхуакум хэт махуэхэм ящыцу блыщхьӕм кыкӕлӕлӕокӕлуэ **гъубж «вторник»** махуэр.

къӕб. гъубж // адыг. гъубдж // сир. гъубдж

¹ Мафӕдз С. Адыгӕ хабзӕ. – Нальшык, 1997. – Н.310.

² Хатанов А.А.; Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С.28.

³ "Щам дэт Адыгӕ Хасӕ" календарь 1983 гъ.

⁴ Ногма Ш.Б. «Филологические труды» т. I. 1956. С. 139.

Иджырей адыгэбзэм и макъ дэжлуашэ **ж, ш, щ** –хэр къатеклащ пасэрей адыгэбзэм (общаеадыгскэ) и аффрикатэ **дж, ч, чI, джь, чь, чIь** –хэр зэтехуэху шабэ хьуа иужь.¹

Япэ щыкIэ пхъашэхэр шабэ хьуаш, итIанэ шабэхэр спирантхэм хуэжлуаш. Спирантизацияе екIуэкла нэужь мыхэр хуэжлуаш **ж, ш, жь, щ, щI** спирантхэм.

джь, чь, чIь – дж, ч, чI – ж, ш, жь, щ, щI

Гъубж // Гъубдж псалъэхэм шытIлагури а процессыраш.

Шагьыр А. зэритхымкIэ, **къэб. гъубж //адыг. гъубдж** псалъэхэр нэгъуэ-щIыбзэм кыыхэкIащ. ЩIэныгъэлIым кызыерилыгъэмкIэ, абхъаз-абазэбзэхэм махуэцIэхэм я нэхьыбэр зыпэхьу бжыгъэцIэхэм епхаш.

Псалъэм папщIэ:

«ср. а –уааша / гIуааша «вторник»

при уу-ба / гIу-ба «два»,

а-хьша / хьааша «среда» при хь-па «три» и т.д.²

Абы теухуауэ нэгъуэщI епIыкIи щыIэщ. Адыгэхэр мажусий диным щита лъэхьэнэм «Гъубж» жиIэу тхьэ ялауэ, абы кыыхэкIуа а цIэр а махуэм фIащлауэ.

ИщхьэкIэ кызыерыхэдгъэщаци, Сирием, Тыркум щыпсэу адыгэхэм «гъубдж» псалъэр къагъэсэбэп, «зэманыр бжы» кърагъэкIуэ.³

Нэгумэ Шорэ и тхыгъэм а махуэм ехьэлIауэ итщ:

«губж – вторник

совр. гъубж – вторник»⁴

Гъубж псалъэм кыгтекIауэ адыгэбзэм хэтщ унэцIэ зыжанэ. Абыхэм ящыщцI **Гъубж, Гъубжокъуэ**. Ахэр мыпхуэдэу къэхьуаш:

Гъубж – Гъубж (зэрыпсалъэпкъыу къэнэжаш, н.ж. аффиксыншэу унэ-цIэр къэхьуаш).

Гъубж «вторник» + (интерфикс) + къуэ «сын»

Гъубжокъуэ – букв. «сын вторника».

Дунейм и пIалъэ зыщIэу псэуа пасэрейхэм къащIэнащ мы махуэм ехьэ-лIа нэщэнэхэр:

Гъубж махуэм Iуэху яублэркъым, гъуэгу техьэртэкъым. «Во вторник не приступали к делу, не отправлялись в путь.

Гъубжымрэ бэрэжьеймрэ кхьуэ пэтрэ и кхьуэц зыхигъэхукъым жаIэрт.

Бзэртэкъым, дэртэкъым, Iэбжъанэ паупщIыртэкъым, бзылхугъэм и щхьэц паупщIтэкъым.

«Во вторник и в среду даже свинья не избавляется от шерстинки.

В эти дни не кроили и не шили, не обрезали ногти; женщины не стригли волосы».

¹ Урыс Хь. Ш. Адыгэбзэм и тхьэдэ. - Налшык, 2000 по каб. (как в книге) н. 45.

² Шагилов А.К. Этимологический словарь адыгских (чересских) языков. - М., 1977. - С. 136.

³ Хьуажь Мухьэмэд-Хьер кызыериджи IэжамкIэ.

⁴ Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. С. 149.

Чристан динимкІэ а махуэхэр тхьэмрэ езы Исус Христосымрэ яйти «пост» ялыгът, улажыи ушцантИи хьуртэкьым, махуэр «тхьэ уельэуу» епхьэ-кІын хуейти, абы кьытехьукІыжащ а нэщэнэри.

Тхьэмахуэ зэхуакум щыщу гьубжым кьыкІэлъыкІуэ махуэм **бэрэжьей-кІэ «среда»** йоджэ.

адыг. бэрэскэжьый – среда. МэфацІэ. Гьубджым кьыкІэлъыкІорэр – бэрэскэжьый.¹

Щапхьэ: **адыг. бэрэскэжьые маф**

кьэб. бэрэжьей махуэ

Мыпхуэдэ псалъэ кьэхьукІэр адыгэбзэм куэдрэ кьыгьэсэбпкьым.

жьей – суффикскІэ кьэхьу псалъэхэм «щыкІуныгьэ» мыхьэнэ яІэщ:

джэд «курица» + жьей – джэджьей «щыпленок»

щІэ «новый» + жьей – щІэжьей «детеныш»

ЯзыныкІуэ псалъэхэм хэт суффикс – **жьей-м** и мыхьэнэр фІэкІуэдауэ урохьэлІэ.

Щапхьэ: **кьэб. бдзэжьей // адыг. пцэжьый** «рыба»

Шагьыр А. зэритхымкІэ, бэрэжьей // бэрэскэжьый псалъэхэр мыпхуэдэу кьэхьуаш:

Бэрэскэ + жьый («маленький, «малый»).

Япэ Ыхьэр грекыбзэм (алыджыбзэм) **paraskeue** «пятница» жиІэу хэтащ. Абы кьыхэкІри грузиныбзэм кьэжІуаш – **paraskewi** «пятница», иужькІэ адыгэбзэм кьыхьыаш. А псалъэм апхуэдэ гьуэгу кьыкІуаш грузиныбзэм кьыхэкІри.

Апхуэдэщ **убых. брасхьэ «среда», инг. пІфьраска, чеч. пІураска «пятница», осет. барысчІи / бархскІх «траур», «пост».**²

Нэгумэ Шорэ кьыгьэсэбпыр **баражје** – «среда» псалъэращ.³

Сирием, Иорданием щыпсэу адыгэхэми аращ нэхьыбэу кьагьэсэбпыр.⁴

Бэрэжьей псалъэм «маленький пост» кьыкІуэ ялыгътэ. Ар и щыхьэтщ адыгэхэм чристан диныр зэрахьэу зэрыщытам. Мы махуэм ехьэлІауэ нэщэнэ зыбжанэ щыІэщ:

«Гьубжым Іэбжьанэ иубзи, бэрэжьей гьыбзэ кьыптихуэ»./

«Если ногти обрезаешь во вторник, то в среду жди заклития».

Мы нэщэнэм кьызэриуатэмкІэ, бэрэжьей махуэр фІыкьым жыхуэлэхэм хуэдэщ. Абы и мыхьэнэкІэ пэщІуэ нэщэнэ Іуэрыуатэм ущрохьэлІэ:

«Іуэху быублэну, жылэ хэпсэну, жыг бгьэтІысыну, тхьэмахуэр, щэбэ-тыр, бэрэжьейр фІыщ жалэрт»,- жыхуиІэр./

«Затаять дело (приступить к делу), сеять семена, сажать деревья хорошо в воскресенье, субботу и в среду».

¹ Хатанов А.А., Карашева З.И. Толковый словарь языка. – Майкоп, 1966. – С.37.

² Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. - М., 1977. - С 75-76.

³ Ногма Ш. Б. Филологические труды. - Т. I. Нальчик, 1956. С. 134.

⁴ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь. 1983.

Зэрыгурыуэгъуэши, мы махуэм ехьэллауэ цыхухэм зэхуэмыдэ еплгыкIэхэр ялэщ. Ауэ, дапхуэдэу шымытми, бэрэжьей махуэр нэхь ягьэлпапIэхэм ящыцу кьэгъуэгурыкIуащ.

Тхьэмахуэм и епланэ махуэм **махуэжукIэ «четверг»** йоджэ.

кьэб. махуэку // адыг. мэфэку

Адыгэбзэмрэ адыгейбзэмрэ мы псалъэхэр фонетикэ и лъэныкьуэжIэ шызэшхьэщокI. Ар кызыхэкIыр адыгейхэм ху-м ипIэкIэ **ф** зэрыжаIэрщ. Абыхэм ху –р кыщагъэсэбпыр ш-м и гъусэу кыщыкIуэм и дежщ. («**шхуэ**» псалъэхэм хуэдэхэм).

НэгъуэщIу жыпIэмэ, **кьэб. ху // адыг. ф.**

Щапхьэ: кьэб. Махуэкум уджэу мэремым кызыэхуэсарэт.

адыг. Мэфэку мафэм зэлукIэ щыIэщт.

махуэ + ку – махуэку

Мыпхуэдэ псалъэ кьэхьукIэм адыгэбзэм ушрохьэлIэ:

мазэ + ку – мазэку «середина месяца»

жэшыку «середина ночи»

Нэгумэ Ш. и тхыгъэхэм хэтыр **махок** – «четверг» псалъэращ.¹

Сирием, Иорданием, Тыркум шыпсэхэм – **мэфэку** жаIэ. Ар адыгейбзэм ещхьщ.²

Нэхьыжьхэм зэрыжаIэжымкIэ, адыгэхэм чристэн диным щитам «тхьэ-махуэку» жаIэу щытащ. ИужькIэ, япэ Iыхьэ – **тхьэ**-р пыхури, махуэку хьуащ. Дапхуэдэу шымытами, а псалъэм тхьэмахуэм «неделя» ику кьикIыу аращ.

Тхьэмахуэ зэхуакум и етуанэ махуэм **мэрэмкIэ «пятница»** йоджэ.

Адыгэбзэм кыщхьэщыкIыу, адыгейхэм а махуэм сцхьэкIэ **бэрэскэшхуэ «пятница»** жаIэ.³

Мы псалъэ кьэхьукIэр адыгэбзэм куэдрэ кьегъэсэбп:

-шхуэ – суффиксымкIэ щыIэцIэм, плъыфэцIэм кытекIа щыIэцIэхэм гъэиныгъэ мыхьэнэ ялэщ:

мэз + ы + шхуэ – мэзышхуэ «большой лес»

псы + шхуэ – псышхуэ «большая река»

бгъуэ + шхуэ – бгъуэшхуэ «широкий»

Суффикс – шхуэ пыувэурэ псалъэшIэхэри кьохьу:

дэ + шхуэ «грецкий орех», букв. «большой орех»

сэ + шхуэ «сабля», букв. «большой нож»

адэ + шхуэ «дедушка», букв. «большой отец»

Шагьыр А. зэритхымкIэ, **бэрэскэ** псалъэм суффикс **-шху (э)** «большой» пыувэри псалъэм кьэхьуащ **бэрэскэшхуэ** «великая пятница», «великий пост».⁴

Сирием, Тыркум шыпсэу адыгэхэм **бэрэскэшхуэ** жаIэ.⁵

¹ Ногма Ш.Б. Филологические труды. – Нальчик, 1956. – С. 184. – Т.1.

² «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь. 1983.

³ Хатапов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 37.

⁴ Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. – М., 1977. – С.76.

⁵ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь.

Мы махуэм и фIэщыгъэцIэм теухуауэ еплъыкIэ зэхуэмыдэхэр щыIэщ.

Апажэ М. кыбзэрилъыгэмкIэ, мэрэм псалъэр нэхъ пасэу урысыбзэм кыыхэкIыу адыгэбзэм кыыхыбахэм ящыщ зыщ. Абы и щыхъэтү кыегъэуэ Нэгумэ Шорэ и тхыгъэхэм «хъэгэбз Мэрэм-Дева Мария, Богородица» жыхуиIэхэр зэрыхэтэр.¹

Лопатинскэм мэрэм псалъэр хъэрыпыбзэм щыщу кьелъытэ, **maryam** – **Мери** – **Мария** ирепхри.

Шагъыр А. зэритхымкIэ, а псалъэм нэгъуэцI кьежьапIэ иIэщ:

тур. «**бауграм**» «праздник», «торжество»; ног. **байрам** (мусульманский праздник); кирг. **майрам** «праздник».

Зэрыгурыуэгъуэщи, еплъыкIэ щыIэхэр зэщхъэщокI. Ауэ, шэч зыхэмылгыращи, мэрэм фIэщыгъэцIэр диным епхаш. А махуэцIэм кытэклауэ унэцIэ, цIэ щыIэхэщ: **Мэрэм, Мэрэмшауэ, Мэрэмкьул, Мэремыкьуэ.**²

Мэрэм – Мэрэм-Маремов.

Мэрэм «пятница» + шауэ «парень» – Маремшаов, букв. «парень пятницы».

Мэрэм «пятница» + кьул «раб» – Маремкулов, букв. «раб пятницы».

Мэрэм «пятница» + кьуэ «сын» – Маремуков, букв. «сын пятницы».

Адыгэхэм мэрэм махуэм ехъэллэ нэщэнэхэри яIэщ.

Мэрэм пшыхъымрэ гъубж пшыхъымрэ цы япхтэкъым, яджтэкъым, ятIэ зэрахъэртэкъым. «В пятницу и во вторник не принято ткать, прядить, делать ремонт». Мэремымрэ гъубжымрэ Iуэху яублэртэкъым, гъави ясэртэкъым. «В пятницу и во вторник не приступали к делу, не сажали зерно»

Мэрэм гъэш гъэшынышэм епгыну фIыщ жаIэрт. Мэрэм джэдыкIэри апхуэдэу ятырт. «Говорят, что в пятницу хорошо раздавать молоко, а также яйца».

Мэрэм пшыхъым уэздыгъэ умыгъаблэу кIыфIу узэхэсыну фIыкъым жаIэрт. «В пятничный вечер сидеть в темноте, не зажигая свет, нехорошо».

Мэрэм пшыхъым сабыныпс ипкIутыну фIыкъым, хъэдэм щIолъадэ жаIэрт. «В пятничный вечер выливать мыльную воду плохо – она уходит к мертвому».

Мы нэщэнэхэр нэхъыбэу муслъымэн диным пыщIаш.

Ди зэманым муслъымэн псоми нэхъ ягъэлъапIэ махуэр мэремыращ. Абы и щыхъэтщ хъэрыпхэм я тхъэмахуэр а махуэмкIэ зэриухыр, зыгъэпсэхугъуэ махуэуи кьалъыгэр зэрыарар.

Тхъэмахуэ зэхуакум щыщу мэремым кыкIэлъыкIуэ махуэм щхъэкIэ **щэбэт «суббота»** жаIэ.

Адыгейхэм – **шэмбэт**, Сирием, Тыркум щыпсэу адыгэхэм **мэфэзакъу** жаIэ (махуэ закъуэ кырагъэкIыу).³

Нэгумэ Шорэ и тхыгъэм хэтщ **шабет «суббота»** псалъэр.

¹ Апажев Ш.А. Современный кабардино-черкесский язык. Лексикология. - Нальчик, 2000. - С. 233.

² Коков Дж.Н. Из адыгской (черкесской) ономастики. - Нальчик, 1983. - С. 180-181.

³ "Щам дэт Адыгэ Хасэ" календаь 1983 гь.

Мы псалъэм грузиныбзэм ухрохьэллэ. Шагъыр А. кызээрилыгтэмкIэ, **sabbath «суббота»** еврей (журт) псалъэм кытекIащ. Абы епхаш **абх.-абаз. а-сабша «суббота», убых шъэбэ**. НэгъуэщIу жыпIэмэ, «шэбэт» псалъэр журтыбзэм кыхэкIащ.¹

Абы шэч кыптозыгыкхьэ жыIэгъуэ адыгэхэм ди бзэм хэташ: «Шэбэт и гугъэр уи гугъэш», - жиэу. Сирием шыпсэу адыгэхэм зэрывжIаэмкIэ, Шэбэтыр – пасэ зэманым жьжъэу уIэбэжмэ, псэуа лIы гуэрщ. А жыIэгъуэри абы и цIэм пыщIащ.²

Абы кьищынэмыщIа, шэбэт псалъэр хьэтхэм, семитхэм яIащ «махуэ-шхуэ» мыхьэнэр иIэу.

Псоми ди зэманым а махуэр иудаизм диным пыщIауэ кьалытэ. Ар журтхэм нэхъ ягъэлапIэ махуэхэм ящыщ, уеблэмэ мы махуэм ахэр лажьэр-кьым, я зыгъэпсэхугъуэ зэманщ.

Шэбэтым кыкIэльыкIуэ махуэр **тхьэмахуэраш «воскресенье»**.

Тхьэмахуэ псалъэм нэгъуэщI мыхьэнэи иIэш: «**Неделя**» / махуибл зэхуаку Нэгумэ Шорэ и лэжыгыгэм мыпхуэдэу щетх:

т х а у м а х о н – воскресенье.

совр. **тхьэмахуэ** – воскресенье,

Тхамахо – неделя.

совр. **тхьэмахуэ** – неделя³.

къэб. тхьэмахуэ // адыг. тхьаумаф

Мы псалытIыр я мыхьэнэкIэ зыщ, ауэ фонетикэ и лъэныкыуэкIэ зэшхьэ-щокI. Пасэрей адыгэбзэ лабиализованнэ макъ **ху-р** адыгеибзэм спирант **ф-м** хуэкIуащ, шипыщэ спирант **ш-м** и ужь иту щыбгъэдэтым фIэкла кьэмынэу. псалъэм папщIэ, **хуабэ – фабэ; хуы – фы; махуэ – мафэ**. Ауэ шхуэ, шхужь, шхуэл.⁴

Сирием, Тыркум шыпсэу адыгэхэм кьагъэсэбэпыр **тхьэумаф** псалъэраш.⁵ Ар адыгеибзэм ещхьщ.

Тхьэмахуэ псалъэр лъабжитI зэхыхьэри кьэхуащ. Апхуэдэ псалъэ кьэхьукIэм ди бзэм куэдрэ ухрохьэллэ:

тхьэ – напэ – тхьэнапэ «икона»

тхьэ – лъэIу – тхьэльэIу «праздничная трапеза как приношение богу за что-либо».

Псалъэм япэ Iыхьэр **тхьэ** –кIэ кыщидзэуи шыIэш:

Тхьэншагъэ – «безбожие»

Тхьэншэ – «безбожник»

Тхьэнэлытэ – «богоподобный»

ТхьэрыуапIэ – «место, где собирался народ для суда над кем-либо».

Тхьэшхуэ – «главный Бог»

ТхьэрыIуэ – «клятва»

¹ Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. - М., 1977. - С. 146.

² Къумыкыу Мамдухъ кыззырджIаэмкIэ.

³ Ногма Ш.Б. Филологические труды. Т.1. - Нальчик, 1956. – С. 224.

⁴ Урыс Хь.Щ. Адыгэбзэм и тхьэдэ. - Налшык, 2000. - С. 51.

⁵ Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь» 1983.

ЕТИУАНЭ ПЫХЬЭ

Пасэ зэманым кьагьэсэбэну шыта мазэц|эхэмрэ ди зэманым кьагьэсэбэхэмрэ

Кьуэкьып|эмк|и кьухьэп|эмк|и шыпсэу льэпкь куэдым игьащ|эм|и кьадок|уэ|к| гьэм и пэщ|эдзэу езыхэм махуэ гуэр ягьэувыжауэ. Ар теш|ыхь|а-уэ шытынк|э хьунуш диным хигьэщхьэхук|а махуэуи, тхыдэ кьэхьугьэм е ц|ыхушхуэ гуэрым и ц|эм епхауи, н.кь.

Дунейм и шытык|эхэм набдзэгубдаплъэу к|элъыплъ адыгэхэм гьэм и пэщ|эдзэу кьыхахар гьатхэр кьышихьэ – **Гьэрэ Шьырэ шызэхэк|** «день весеннего равноденствия» – махуэрт. Иджырей ди бжэк|эмк|э ар мартым и 21-22-м хуозэр. Абы и деж ильэсыщ|эр кьихьауэ яльытэрт, **гьэрэ шьырэ зэхэ-к|ащ**, «зимняя пора сменилась летней» жыхуа|эри арат. А махуэм ехьэлла-уэ нэщэнэ зыбжанэ ди бзэм кьыхэнауэ льэпкьым кьыдогьуэгурык|уэ:

Гьэрэ шьырэ шызэхэк|ым деж уэсыр ебэк|мэ, гьатхей мэхьу, уэф|ыр тек|уэмэ, гьэф| мэхьу жа|эрт. «если в день весеннего равноденствия много снега, то весна будет холодной, а если хорошая погода побеждает, то год будет хорошим».

Гьэрэ шьырэ шызэхэк| махуэм шэджагьуэ п|щ|ондэ уаеу, жьапшэу шытрэ шэджагьуэ нэужьым уэшх т|эк|у кьешхрэ дыгьэ кьепсыжмэ, «гьэр гьэф| хьунуш» жа|эрт. «Если в день весеннего равноденствия до полудня погода будет ненастной, а после полудня засветит солнце и пойдет легкий дождь, то год будет хорошим».

Гьэрэ шьырэ шызэхэк| махуэм уи унэ кьыхьам и |уэхум уи |уэхури ирок|уэ жа|эрт. «В день весеннего равноденствия у тебя дела пойдут также, как дела, пришедшего в твой дом».¹

Пасэрей римлянхэм ильэсыр зэрагуэшу шытар мазипш|щ ик|и ильэ-сыщ|эр кьызэрызэ|уих мазэу ябжыр мартырт. Римлянхэр мажусий диным итти, я тхьэхэм я ц|эхэр мазэхэм ф|ащаш. Япэ мазэм ф|ащаш зауэм и тхьэу кьалыгытэ Марс и ц|эр, ар урысыбзэм марту кьыхыхьаш.²

Адыгэхэм а мазэм шхьэк|э, **уэдыбэ, |утыжыгьуэ, мазэхьуанэ, гьат-хэпэ** ф|эщыгьэц|эхэр кьагьэсэбэн.³

Уэдыбэ – уэд «худой», тощий» / Лы щ|агьуэ зытемыль ц|ыху, псэуш-хьэ. **Бэ** – «много».

|утыжыгьуэ – |утыж «пасха (праздник), разговение. / Чристэн диным епхауэ адыгэхэм гьатхэпэм ящ|у шыта гуф|эгьуэ дауэдапшэ; махуэшхуэ. **Гьуэ** – «время, пора».

¹ Гьук|эмыхьу А., Кьардэнгуш| З. Адыгэ псалъэжьхэр. - Налшык, 1994. - С. 275.

² «Уэр папш|э» журнал №1. Налшык, 1997. Н.30.

³ Маф|эдз С. «Адыгэ хабзэ» Налшык, 1997. Н. 305-307.

Мазэхуанэ – жы. февраль / Щымахуэ шылэм кыкIэлъыкIуэ мазэ.¹

Гьатхэпэ – гьатхэ “весна” пэ “начало”

Мы псалъэ къэхъукIэм адыгэбзэм куэдрэ ушрохьэлIэ.

Щапхъэ: бгыпэ

Саур уанэр тIасхъэ ищIри

Бгыпэм и шыр щильэхъащ.

бжьэпэ

Махуэгъэпс **бжьэпэм** кыкIэлъыплъыжурэ

И бий исахэмкIэ фIэхъус кыгъанэт.²

Иужьрей зэманым нэхъыбэу къагъэсэбэпыр “гытхэпэ” псалъэращ. Гьэрэ щIырэ щызэхэкIам кышчыщIэдзауэ япэ махуэ тIошIрэ пшIым зэреджэр аращ. КъызэрытфIэшIымкIэ, “гытхэпэ” жыхуиIэр адыгэ календаркIэ (махуэ-эгъэпскIэ) дызэджэм щынэхъыжыщ. Сыту жыпIэмэ, Нэгумэ Шорэ и тхыгъэ-хэми хэтыр а мазэцIэращ:

“г а т х а п е м а з н – март.

Совр. “гытхэпэмазэ – март,

букв. “весны начальный месяц”³

gathane – гьатхэпэ “начало весны”

mazh – мазэ.

Гьатхэпэ – начало весны / гьатхэм и пэр, шыщIидзэр.

1. Нэгумэм **гъ** макъыр кыгьэлъэгъуэн папщIэ, **г** диакритическэ дамыгъэ ( ) шIыгъуу кьегъэсэбэп.

2. Макъзешэ **э**-м нэмышI, хьэрфзешэ **е**-м макъ **йэ**-р кыкIыу шытщ: *gathane* – гьатхэпэ.

3. Урыс хьэрфхэм нэмышI, Нэгумэм и азбукэм хэтщ хьэрф **h**-р, зэм макъзешэ **э**, зэм **ы**, зэми макъ дэкIуашэ **h** кыкIыу. *gathane mazh* псалъэм хэт **h**-м макъзешэ **э** кьегъэлъагъуэ.⁴

Адыгейбзэм и псалъалъэм итыр «март» фIэшчыгъэцIэращ:

Март – март. / МэзацIэ. Календарнэ ильэсым и ящэнэрэ маз.

Щапхъэ: Мартым и 8-р – дунаим тет псэокIо лэжъакIо бзыль-фыгъэмэ ямаф.⁵

1983 гъэм Щам кышчыдэкIауэ шыта адыгэ календарым «**гьэтхэпэ**» псалъэм ушрохьэлIэ.⁶

Зэрыгурыуэгъуэщи, Сирием Тьркуми шыпсэу адыгэхэри гъэм и ещанэ мазэм зэреджэри аращ.

¹ Адыгэбзэ псалъалъэ. - М., 1999. - С. 507.

² Захохов Л. ЩоджэнцIыкIуэ Алий и бзэм и псалъалъэ. - Налшык, 1975. - С. 37.

³ Ногма Ш.Б. Филологические труды. – Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 146

⁴ Урыс Хь.Щ. Адыгэбзэм и тхыдэ. - Налшык, 2000. – С. 206-208. (по каб. как в книге).

⁵ Хатанов А.А.; Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. С. 406-407.

⁶ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь. 1983.

Гьатхэпэ мазэм, ищхьэкIэ кызырэхэдгъэщаци, ильэсыщIэр кьохьэ.

А махуэшхуэм ирихьэлIэу мафIэшхьэтыхь (**мафIашхьэ- очаг**), / **жъэ- гупашхьэ, унагъуэтыхь** – «подарок, дар») адыгэхэм ящIырт, «гъэмкIэ, унагъуэмкIэ фIыщ, – жаIэрти. А махуэм и пщэдджыжьым уэлбанэу, уфауэ нэху кьекIрэ, шэджагъуэ нэужьым дыгъэ кьепсыжмэ, цIыхухэр гуфIэрт, «гъэмрэ щIымрэ зезауэри гъэр текIуаш», - жаIэрти. ИльэсыщIэ кыхьар арат мафIэшхьэтыхь щIащIри. Адыгэ унагъуэхэр зэрыхуэщIа елытауэ, абыхэм мафIэ дэль къудей мыхъуу, цыпщафIэу, лэгъуп IэмIэ щызэфIадзэу жъэгъу дапщэ яIэми, абы я бжыгъэ мафIэшхьэтыхь ящIырт.

Пасэррей адыгэ унагъуэхэр унагъуэшхуэу пезууэ апхуэдэт. Абыхэм зы мафIэшхьэтыхь фIэкла ящIыртэкьым. Ауэ зэкъуэшхэр зэхэкламэ, абы дэтхэнэ зымы мафIэшхьэтыхь щхьэхуэу ищIырт.

ИужьыIуэкIэ Iэщым и пIэкIэ джэд якуI хъуаш, абы щхьэкIэ **мафIэшхьэджэд**, «**МафIэшхьэджэд**» – **жертвенная курица, Гьатхэр кызыррихьэм и щIыхькIэ гъэрэ щIырэ щызэхэкI пщыхьэщхьэм якуI джэд**,¹ – жаIэу кьаублащ.

Гъэрэ щIырэ щызэхэкI жэщым унагъуэм ису хъуар жейртэкьым. Ужейуэ ильэсыщIэр кьибгъэхьэныр мыфIу ялыгъэрт. ИльэсыщIэм щхьэкIэ Iэнэ къащтэрт. Абы Iэмал имыIэу хьэлджей жыхуалэм хуэдэ хьыршынищ тельын хуейт. Абы инэмышIлауэ мафIэшхьэтыхьу якуклам щыщ лы гъэва Iэнэм тельт. Унагъуэм, лъэпкьым я нэхьыжьыр хъуахъуэрти, **махьсымэ** («буза») фальэ яIэтырт, гъэр гъэ угъурлы яхуэхъуну тхьэм елъэIуу. ТхьэлыIэу шхыныр зыIуагъэхуа иужькIэ унагъуэм унэ гуащэм дэ яхуигуэшырти, псори дэ кьегъэжэх джэгурт. Абы щхьэкIэ чий цабэ е пхъэмбгъу блыным ираупсейрти, псоми я дэ зырыз абы къраутIыпщхьэхьрт.

Зыгуэрэм и дэ унэ лъэгум илхьэм ящыщ еIусамэ, ар абы кыхьэхуауэ ябжырт. Мыр джэгукIэм кышшымынэу икIи гъэунэхупIэт. Адыгэхэм къащыхьурт, а гъэрэ щIырэ щызэхэкI жэщым дэ нэхьыбэ кьэзыхьэхуам и Iуэхур а ильэсым сыт и лъэныкъуэкIи зепэщыну. ДжэгукIэм дихьэхэхэр зепеуэу, зэманыр псынщIэу кIуэрт.

Пщэдджыжьым нэхулэ кышищIым и деж, нэхьыжьхэм сабийхэр псы ежэхым ягъакIуэрт; "кхъуэмрэ дыгъужьымрэ мы ильэсыщIэм псым зы-хамыгъэпскыхь щIыкIэ зывгъэпскI", жаIэрти. Абы сабийхэм я узыншагъэр игъэбыдэнэу, я узыфэхэр якIэригъэхуну ялыгъэрт. Муслымэн диныр къащта иужькIэ, гъэрэ щIырэ щызэхэкIым и деж псым дзэндзэныпскIэ еджэ хъуаш. А псыр зэрыхьущхьуэм зымы шэч кытрихьэртэкьым, ауэ дэ кьегъэжэх джэгукIэр щIэжакьым.

---

¹ Адыгэбзэ псалъалгъэ. - М., 1999. - С. 510.

Гьатхэпэ мазэм шлалэгьуалэм хьуромэ «Хьуромэ – жы. рождество / Чристэн диным шитам адыгэхэм Христос кышчалъхуауэ кьалгытэу, ягьэляпIэу шыта махуэ».¹ – ящырт.

Нэхьыжьхэм ещхьу, шлалэгьуалэм кьуажэр кьызэхакулхьырт. Мыбы шыгьуэу хуагьэфашэ хьуромашэ ящү шыщытари. Шлалэгьуалэм матэклэ тхьэльэу шхын кьыхахьрт. А псори зыщыпIэ шызэхуахьэсырти япщэфIырт, Iэнэ яхуэрти зэхэст.

Хьуромэ зыщIхэм мыхьэнэ иIэу кьыщIэклынут шлалэгьуалэ фIэклэ зэрхэмьтым. Льэпкь куэдми гьатхэмрэ шлалэгьуалэм я джэгу-гушыIэмрэ зэпыщIауэ ялытэ, гуфIэгьуэм, тхьэльэу шлалэгьуалэр нэхьыбэу хэтыхункIэ, насыпыр нэхьыбэ хьуну ябж. Абы и льэныкьуэклэ адыгэхэр дрейхэм кьашхьэщыкIыу шытагьэнукьым.

Ди зэманым хьуромэр сабий джэгуклэхэм ящыщ зыуэ кьэнащ.

А тхьэльэу хэм кьыщынэмьшIа, адыгэхэм Iэауэ ирагьэклэу кьыу шытащ **Джор тхьэльэу**. (Тхьэ – «бог». лъэу (ын) – «просить»). Мы тхьэльэу шызэхээрхьыащ мажусий динымрэ чристэн динымрэ ехьэлIа Iуэхугьуэхэр.

Гьэрэ шIырэ зэхэклэ иужьклэ, шлалэгьуалэм гуахьуэм ещхьу пхьэ дыкьуакьуэм хьэуазэ е гьупщ Iэгуэ нэхьрэ мынэхь мащIэу фIыуэ зэклэуцIауантIэрти дапхэрт. ИтIанэ, ахэр а гьэм гьавэ зытращIэну губгьуэм яхьырти шыхатIэрт. Пхьэмрэ мэкьу IуэнтIамрэ узэхуепльмэ, чристэн жорым ещхь хьурт. Ауэ тхьэдэм уриплэжмэ, а жорым и льябжьэр мажусий диным хуокIуж. Шлалэгьуалэм джорхэр губгьуэм цагьэува нэужь, тхьэльэу шIидзэрт. Абы и мыхьэнэ нэхьыщхьэу шытыр гьавэ зытращIэну губгьуэм шлалэгьуалэр зэршыщджэгурт.

Дунейр хуабэ кьызэрхьыу, нэхьыжьхэр тхьэм и губгьуэклэ зэджем кIуэрти, тхьэльэу хьуэ кьызэIуахьрт. Абы **IутыжкIэ («пасха (праздник); разговорие»)** еджэрт. **Тхьэм и губгьуэр тхьэльэу пIэу арат.** / «место, где собиравался народ для молитвы».²

Зигу Iей илыр абы ихьэ хьунутэкьым. А губгьуэм пщIэшхуэ хуащIырт. Абы и шыхьэтщ пхьэрым яIэщIэклэу IыуекI а губгьуэм ихьам зыми и гугьу имыщIыу зэршыщтар.

Iутыж тхьэльэу ипэ кьихуэу адыгэхэр нэщIу, шхын зэхэгьэж ящү шытащ. А нэщIыр зэфIэжIыхункIэ цыхухэм кхьуей, гьэшхэклэ фIэклэ нэгьуэщI зыIуагьахуэртэкьым.

Iутыж тхьэльэу рэцекIуекI махуэм цыхухэм я шыгьын нэхьыфIхэр ящыгьыу тхьэм и губгьуэм кIуэхэрт. Унэгуащэхэм абы тхьэльэу шхын шIэщыгьуэхэр яхьырт. А махуэм шлалэгьуалэр кьафэрт, джэгурт. Псом хуэмыдэу мыхьэнэшхуэ хуащIырт ини цыкIуи удж хьурейм зэрхэхьтым. Дунейр уэфIмэ, уджым хэтхэр тхьэм и губгьуэм икIырти, шлалэгьуалэм джорхэр зы-

^{1,2} Адыгэбзэ псалъалъэ. - М., 1999. - С. 744.

хатга гъавэ шланэм клуэрт. Уджыр тхьэлъэу ерыскыыр хъзыр хуухунклэ еклуэклырт. Тхьэлъэум сыт хуэдэ шхыныгъуэ кышчамылэтами, лугеж лэнэм тельын хуейт джэдыклэ гъэварэ хьэлджейрэ. Тхыгъэхэм зэрыхэтымклэ, хьэлджейм сурэт гуэрхэр тетт, шыуэ зэбгъурыту. Ауэ а сурэтхэр зишчысыр ямышцэу къэнащ.

Цыхухэр шха иужьклэ джэгухэр, уджыр зэхаублэрт.

Блэкла лэщчыгъуэм и клэхэм шыгъуэ, адыгэхэм къахэнауэ ялащ лугеж кымрэ джор джэгумрэ кыдэхуа зыгуэрхэр.¹

Гъатхэпэ мазэм илгъэсыщлэр кърагъыхьэми, тхьэлъэу зэмылэужыгъуэхэр ящми, мы мазэм цыхухэр зэхуэгуапэу, гъатхэ махуэ зэрытехьам щхьэклэ зэклэлыклуэрэ зэхуэухуэхуэ къэгъуэгурыклуаш.

Епланэ мазэр, **апрель**, **«априкус»** латин псалъэм кытеклащ – «дыгъэм кышчыгъэхуабэ» жиэу арат. А мазэм Римым гъатхэр кышихьэрт.²

Илгъэсым и епланэ мазэм адыгэхэр **мэлыжыхьклэ йоджэ**.

Арац иужьклэ кызытеклар и мы псалъэжыр: «Апрель мэлыжыхьщ» / «апрель – могильщик старых овец».

Абы кышынэмышла, жилам трамыгъуэтэж цыхум щхьэклэ «Мэлыжыхь мазэу зызэрехуэж / “Переменчив, как апрель месяц” – хужалэ.³

Хуэбгъэфашэ хъунуш, мы мазэм мэлыжыхь мазэклэ еджэу япэ кышчызыдзар лэщыхуэхэр арауэ. А лэщыхуэ дыдэхэр апрелем нэгъуэщлэ еджэу шытащ – **мэлыжухуэ мазэ**.

Сирием, Туркум шыпсэу адыгэхэми а псалъэрац къагъэсэбэпыр.⁴

А мазэ дыдэм щхьэклэ, ди нэхьыжхэм языхэзхэм жалэу урохьэлэ – хаклуэ утлэщчыгъуэ. Ауэ нэхьыбэр апхуэдэу зэджэу шытар гъатхэклэ «май» мазэрац.⁵ Абыхэм кышчыщыкыу, Нэгумэ Шорэ и тхыгъэхэм кышихьыр нэгъуэщлэ псалъэш:

«гатхекумаш – апрель. / гъатхэм ику.

Совр. «гъатхекумазэ – апрель.

букв. «весны средний месяц».⁶

Мы мазэм **удзыпэ къэхьейгъуэкли еджэрт.** «Удзыпэ – первые весенние травы / Гъатхэм япэу къэклэ удз.

Щапхэ: Удзыпэ къэхьэжэгъуэ. Удзыпэ къэхьейгъуэ.

Мыбы и деж жыы дыдж къепщэу ялытэрт. Абы щхьэклэ пхьэщхьэмышхьэ жыгхэм башклэ еурт: «Ди тхьэ, пкъырыгъэзагъэ», - жалэурэ. Зэралытэрт арат, апхуэдэу ящлэ, пхьэщхьэмышхьэр бэгъуэну.

¹ Мафлэдз С. Адыгэ хабзэ. - Налшык, 1997. - С. 320-324.

² «Уэр папшлэ» ж. №1. - Налшык. 1997. - С. 31.

³ Карданов Б.М. Кабардинско-русский фразеологический словарь. - Нальчик, 1968. - С.68.

⁴ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь. 1983.

⁵ «Адыгэ хэку» ж. №1. Налшык, 1996. н. 38.

⁶ Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 146.

Мэлыжыхь (апрель) мазэм удзыпс зэутх тхьэльэури хеубыдэ. Ар кышыдаыхыр уэшхыр теужа нэужыц. Абы шхьэкIэ удзыщIэ кьэхьеяхэм шыщ уэшхыпсым хэлъу фальэкIэ зэхашIэрти, ар кьрахьэкIыурэ гуэщ дурэшхэм, гуэнхэм ираутхырт.

Япэу уафэ шыгьуагьуэкIэ: «Уафэр гьуагьуэмэ, шхьэж и гуэн йоуэж» «Если гром грянет, каждый стучит в свой амбар» жаIэурэ гуэнхэм гьавэр из хьужыну хьуахьуэрэу еуэрт, ерыскьыншэ мыхьуну тхьэм ельэIурт.

Мэлыжыхь (мэлы + хьы + жьы) мазэм икухэм ирихьэлIэу, **вакIуэдэкI («ВакIуэдэкI – выход на пахоту»)** тхьэльэIур ящIырт. (ар иджы апрелым-рэ маймрэ шызэблэкIым хуэзэу кьыщIэкIынуш).

Абы ехьэлIаш мазэцIэ – **ВэнгьуэкIэ «конец весенней пашни»** – жыхуалэри: вэныр щаух, вэгьуэм и кIэм шынэс зэман кьызэрыкIырт.

Абы и шыхьэтц «Сэтэнейр кьэцхьэльэмэ, гьунэ йомылъэж / «Если лабазник поспевает, то уже наступил конец весенней пашни» – жыхуиIэ псалъэжьри.

Адыгэхэр вакIуэ шыдэкIыну махуэр гьубжу е бэрэжьейуэ трагьахуэртэкьым. А махуитIыми Iуэху кьепхьэжьэну зэрымышIагьуэр дэтхэнэ зыми ищIэрт.

Адрей тхьэльэIухэм хуэдэу, вакIуэдэкI тхьэльэIур кIыхьIыхьтэкьым. Жылэдэсхэр псори гьубгьуэм кIуэрти, **тхьэрыкьуэф Iэнэ («стол из лопуха»)** яухуэрт, **махьсымэ («буза» – кабардинский национальный хмельной напиток)** фальгэ кьалэтырти хьуахьуэрт; вагьэ угьурлы яIэну, узыншагьэкIэ вэнсэныр зэщIалъхьэну. Губгьуэм кьыдэкIахэм ини цыкIуи вакIуэ мэжаджэм шыщ зыIуагьахуэрт. Кьафэ, джэгу хэттэкьым. Ауэ **выгу зэщIэщIахэр («арба»), пхьэлэщэхэр («плуг, соха»), кьытхьхэр («борона»)** утыкум ирагьуэрти, балигьхэм псоми я блыпкьхэр зэрагьэубыдырти, удж хьурей ящIырт. Ар зэрызэфIэкIыу вакIуэ кIуэ цIыхухьхэр («пахарь») Iуэхум еужьэрэкIыу шIадзэрт. Абыхэм пшыIэхэр ягьэувын хуейт, пхьэлэщэхэм кIэльыпIыжьыпхьэт, кьыкIэльыкIуэ махуэм техьэулейкI шымыIэу лэжьыгьэм шIадзэн хуэдэу.

ВакIуэ дэкIхэм дэтхэнэ зыми и хьэсэр зэщIилъхьакIэ зэфIэкIыртэкьым. Абы я хьэблэ дэс фьызабэхэм, зейншэхэм, кьадэлэпыкьун зимыIэ лыжьфьыжьхэм я Iыхьэхэри хуавэрти хуасэжырт. Абыхэм кьышынэмышIа, зи хьэсэ зымыуха пхьэлэщэ закьуэ губгьуэм кьранэтэкьым, кьыкIэрыхуам и вагьэр псоми здаухырт.

Мис апхуэдэу тхьэльэIухэр мы мазэм ящIыу шыташ.

Мэлыжыхь (апрель) мазэм ехьэлIауэ ди бзэм псалъэжь зыбжанэ хэту урохьэлIэ: Апрельым и махуибл мэкьу Iэмбатибл хуэгьэтIыль / «К семи дням апреля припаси семь охапок сена».

Апрельыр лал шхыгьуэщ / «В апреле принято кушать много мяса».

Апрельым и бгьум гуахьуэр пкIэм драдзеиж / «Девятого апреля вилу забрасывают на крышу».

Апрелым гуэнибл я лъапэ гуанэ мэху / « В апреле пустеют семь амбаров». Етуанэ мазэр, **майр (накыгыэр)**, римлянхэм я тхьэ Майа и цэм кыгтеклаш.¹

Мы мазэм ехьэллауэ адыгэхэм фэщыгьэццэ зэхуэмдэхэр кыагыэсэбп. Япэу кьэтхьынщ Нэгумэ Шорэ и лэжыгыгэм кышигыгьэлагуэ псалъэр:

«гатхекемаш – май. «гыатхэм и кIэ мазэ».

Совр. «гыатхэкIэмазэ – май

букв. : «весны конечный месяц».²

ИщхьэкIэ кызырыдгьэлыгьуаши, Нэгумэм **гь** макьыр кыгьэлыгьуэн папщIэ, **г** диакритическэ дамыгьэ ( ) щыгьуу кьегьэсэбп . **г** . ЕтIуанэрауэ , **е** макьымкIэ **э** кьегьэлагуэ: **г а т х е к е м а з н**.

Ещанэрауэ, макь пIытIа (абруптив) **кI**-р кьегьэлагуэ **к** диакритическэ дамыгьэ тету: **к**.

Иджырей аффрикатэ **дж, ч, кI** –хэм я пIэкIэ (Аффрикатэхэр лIэужыгыуитI мэху, япэм бзэм хэтауэ иджырейбзэм спирантхэм хуэкуэжа-хэмрэ **гь, к, кI** – хэм кьатехьукIахэу зызыужьхэмрэ) Нэгумэм и лэжыгыгэм хэтыр ахэр кызытекIыжа макь дэкуашэ кыщиуд **гь,к, кI** –хэрщ:

Щапхьэ: г а н н – гьанэ (джанэ); к а с а – кIасэ (чIасэ); г а т х е к е – гьатхэкIэ ; г е м и д а – джэмыдэ.³

Еплланэрауэ, хьэрф **н** мы псалъэм деж макьзешэ **э** кыщегьэлагуэ.

Адыгэхэр хакIуэ утыппыгыуэкIэ нэхьыбэу зэджуэ щытар гьатхэкIэ мазэрщ. КIахэхэм абы щхьэкIэ **вэнгьуэкIэ «конец весенней пашни»** жаIэ.⁴

Адыгэхэми а псалъэр кыагыэсэбпыу щыгташ, ауэ, ди зманым нэхьыбэу жаIэр «**накыгыгьэ**» псалъэраш. **Накыгыгьэ – «пора цветения»- дунейр кышыгыгьагуэу щыщIэрашIэ лъэхьэнэ.**

Накыгыгьэ. I. цветок / ижькIэ май мазэм зреджуэ щыта псалъэ.⁵

Адыгейбзэм и псалъальгэм итыр «май» псалъэраш: «Май. Гьэт-хэкIэ маз. Календарнэ мазэмэ ятфэнэрэ.

Щапхьэ: Маим дунаир дахэ мэху.

Маим и 1-рэ мафэр – дунаим тет псэокIалэжыакомэ ябэнэн кIуачIэ зыщеплхэрэ ямэфкI маф».⁶

Иужьрей зманым адыгейхэми «накыгыгьэ» жаIэ. Тыркум щыпсэу адыгэхэм «**mayis**» –«**май**» жаIэ.

¹ «Уэр папщIэ» ж. №1. - Нальчик, 1997. – С. 31.

² Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 146.

³ Урыс Хь.Щ. «Адыгэбзэм и тхьэдэ» Налшык, 2000. (по каб. как в книге). –С. 206-209.

⁴ Адыгэбзэ псалъальгэ. - М., 1999. – С. 525.

⁵ Адыгэбзэ псалъальгэ. - М., 1999. - С. 525.

⁶ Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 405

Сирием, Иорданием шыпсэу адыгэхэм нэхыбэу кьагъэсэбэпыр **жъоныгъуакI / вэнгъуэкIэ** псалгэраш. Ауэ а мазэм шхьэкIэ **«гъатхэкIэ»** жызыи, **уэгъу «засуха»** жызыи шыIэхэш.¹

Уэгъу мазэм «месяц засухи» ехьэллауэ хыбар хьэлэмэт Сирием шыпсэуа Къумыкъу Мамдухъ кытхуиуэтэжащ: Зы жылэ гуэрэм пщы кулей гуэр дэст. Абы икыкIэ дахэу дыщэ шыгу иIэт. Зэгуэрэм пщым мурад ешI, абы и уасэр тэмэму кыжезылэм, шыгур тыгъэ хуищыну. Хыбарыр псынщIэу зэлящIысащ, цIыхухэри пщым кыхуэкIуэн щадзащ. АрщхьэкIэ, дыщэ шыгум и уасэр зыми кыхуэщIэртэкъым.

Зэман дэклауэ, пщым деж зы хыджэбз факырэ гуэр кыщIыхьэри: «Уи шыгум и уасэщ уэгъу мазэм уэш кыщешх махуищ », - кыжреIэ. Пщым а жэуапыр игу ирихьащ, дыщэ шыгури хыджэбзым тыгъэ хуищIащ.²

Май (накыгыгъэ) мазэм тхьэлъIухэр хиубыдэрт.

«ТхьэлъIу» - (тхьэ – «бог» + лъIу «просить») этн. Праздничная трапеза как приношение богу за что-либо / Тхьэм и фIыщIэу, и Iэмыру ябж ехьулэныгъэ, кыхэхьуэныгъэ кьэхьуахэм е зыщIэхьуэпсэхэм шхьэкIэ ерыскышхуэ кыщIаIэт». Абыхэм ящыщ зыт **вакIуэкыхьэж тхьэлъIур**.

«ВакIуэкыхьэж» – (вакIуэ+кыхьэж) – праздник, посвященный окончанию пахоты / Гъатхэ вэнр зэфIэкIа иужькIэ ящI гуфIэгъуэ махуэшхуэ. ТхьэлъIуэм вакIуэ шыIэхэми кьуажэм дэхэми зыхуагъэхьэзыртырт. Гъатхэ лэжыгыгъэ хьэлъэр зэщIэзыльхьахэм я пщыIэхэр здэщытар зэщIакъуэжырт, кыыздаштэжыпхьэхэр выгухэм ирагъэзэгъэжырт.

ВакIуэхэр шыдыхьэжыну махуэр кьуажэдэхсэм ящIэрти, пшынауэ- IэгуауэкIэ абыхэм кьапэжэрт. ТхьэлъIур щекIуэкIыну губгъуэм псори зэгъусэу кIуэрт. Абы джэгукIэ зэмылIужыгыгъуэхэр шрагъэкIуэкIт. ВакIуэкыхьэж тхьэлъIуэм шыгъуэ махуэ кьэсыхункIэ екIуэкI зэхьэзэхуэ, зэпеуэ, зи кьарумрэ зи Iэзагъэмрэ зыгъэлыагъуэ щIалэгъуалэм нэмышI, тхьэлъIур и кIэм шы- нэблагъэм деж, вакIуэ кыкIыжахэм шхьэкIэ шыгъажэшхуэ ящIырт. Ар тхьэлъIуэ губгъуэр кызырэвыхьа вагъэбдзумитхум и щIыб ихуэу щекIуэкIырт. Шыхэр кьэзыгъажэр щIалэ цыкIухэрат. Абы иужькIэ бэнэнкIэ, нэщэнэ еуэнкIэ текIуахэр ягъэлыапIэрт.

Зэрыгурыуэгъуэщи, мыпхуэдэу ехьэжауэ тхьэлъIуэ щекIуэкIынкIэ хьунур дунейр уэфIу ирихьэлпатэмэт. ВакIуэиэхьэж тхьэлъIур уэлбанэу хуэзамэ, зы унагъуэ гуэрэм щашIырт, ауэ ар губгъуэ хуитым хуэдэ хьуртэкъым.

Еханэ мазэ, **июныр**, кызытекIамкIэ зэтемыхуэ еплъыкIитI шыIэш. Языныкьуэхэм зэрыхуагъэфашэмкIэ, ар римлянхэм я тхьэ Юнонэ и цIэм епхаш. Адрейхэм зэрыжалэмкIэ, ар зэпхар Рим и ялэ консулу щыта Юний Брутщ.³

¹ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь. 1983 гь.

² Къумыкъу Мамдухъ кызырэдыджиIэжамкIэ.

³ «Уэр папщIэ» ж. №1. Налшык, 1997.н. 31.

Мы гъэмахуэ мазэм адыгэхэм зэхуэмьдэ цлэ флашащ: **гъэмахуэку – «середина лета», мэкъуауэгъуэ – «время косьбы».**

Нэгумэ Шорэ и лэжыгъэм кыщыхьыр:

«*амахопемазһ* – июнь.

Совр. гъэмахуэпэмазэ – июнь.

букв.: «лета начальный месяц».¹

Нэгумэм и тхыгъэхэм хьэрфзешэ **а** –м макъ **а** кыикъуи **э** кыикъуи хэтщ. Мы псалъэм *амахопемазһ* – **а**-м **э** кьегъэлягъуэ, **с** – **сб**, **һ** – **э**, н.кь.

МафIэдз С. а псалъэращ адыгэхэм кьагъэсэбэпу шытауэ кылгъытэр.

Адыгеибзэм и псалъалъэм кыщыхьар «июнь» псалъэращ. / Июньыр гъэмэфэ мэзищым апэрэ. Маир икIымэ июным кьехьэ.²

Ауэ ди зманым кьэбэрдейхэми, адыгейхэми, Сирием Иорданием шыпсэу ди лъэпкъэгъухэми нэхьыбэу кьагъэсэбэпыр **мэкъуауэгъуэ** псалъэращ.³

мэкъу «сено» – еуэн «косить» – гъуэ «время, пора»

Мы псалъэ кьэхьукIэм адыгэбзэм куэдрэ ущрохьэлIэ:

-гъуэ – суффикскIэ зман мыхьэнэ зиIэ шыIэцIэ кьохьу:

а) глаголым кьытекъу:

лэжьэгъуэ «время работы»; зыгъэпсэхугъуэ «время отдыха»

б) плыфэхэм кьытекъу:

дахэгъуэ «пора красоты»; щIалэгъуэ «молодость»

ШыIэцIэм суффикс –гъуэ пыувэу кьэхьуа шыIэцIэхэм отвлеченнэ мыхьэнэ ялэщ:

унагъуэ – «семья»; хущхьуэгъуэ – «лекарство».

Гъэмахуэпэ мазэм щхьэклэ мэкъумэшым пыщIахэм, зэрыжытIащи, мэкъуауэгъуэ жаIэ. мэкъур нэхь хьуауэ ялыгъэу, щIымахуэм ягъэтIылынуыр шыпаупшIыр гъэмахуэ мазэм и етIуанэ Iыхьэрт. Мэкъур хьуарэ мыхьуарэ къащIэн щхьэклэ, жыгейм и пшIащэр кыпачырти ягъэгъурт. Ар гъуэжыбфэ дахэу, щхьуантIагъэ щIагъуэ щIэмыту гъумэ, мэкъур хьуауэ, щIымахуэ мэкъу-мылэ бгъэхьэзыр хьуну ялыгъэрт. Арагъэнщ мы мазэм мэкъум епхауэ фIэщыгъэцIэ щIигъуэтари.

Вагъуэбэр гъавэм кыщыхьэплъэу ялыгъэрт гъэмахуэпэ мазэр арат (ию-ным и 22-м). Абы и деж махуэр нэхь кIыхь дыдэу, жэщым и кIэщIыгъуэу апхуэдэт.

Вагъуэбэр гъавэм кьыхьэплъэрэ кьыхьэмыплъэрэ пасэрейхэм мыпхуэ-дэу къащIэт: а махуэм и шэджагъуэм гупкIэ жьауэр хьэм хурикьуркъым, а жэщым адыгэхэр **шэмыгъапцIэ (шэ «молоко» + гъэпцIэн «квасить»)** («**короткая летняя ночь»**) жэщкIэ йоджэ.

¹ «Ногма Ш.Б. Филологические труды. – Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 146.

² Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 258.

³ "Щам дэт Адыгэ Хасэ" календарь 1983 гь.

Нэггүэщлү жыплэмэ, Ваггүэбэр гявэм кышыхэплээ махуэм и шэджаггүэм ныбжыыр нэхэ кIэщI дьдэщ, абы и жэщым шэ зэрадзар пцIэну, шху хууну хунэсырккым.

Ваггүэбэр гявэм кышыхэплэм нэггүэщI нэщэнэхэри епхат. Псалгэм папцIэ, а лъэхэнэм **уафэггүаггүэ уэшх («дождь с громом»)** нэхыбэрэ кьошх, **щыблэ («молния»)** мауэ. Ваггүэбэр гявэм кыхэплэамэ, гявэм, нартыхум зреч, шынэм и лым кьэуат кышцIохьэ, мае мэхуэ, кьэб кьуэпсым зедз. Абы щхьэкIэ кьуажэххэри щыIэт:

Ваггүэбэ ежэ тхэмпэ бггүэжэ.

Тхэмпэ бггүэжэ ежэмэ, кьуэ, кьуэ хьуреищ кьеггүэт.¹

Мэкьуауэггүэ мазэм тхьэлъэIу апхуэдэу епхауэ шытауэ нэхыбжхэм яшIэжырккым. Ауэ дунейр уэггүэ хьуамэ, хьэнцэгүашэ кьрашэкIырт.

-«хьэнцэгүашэ – жьы. обрядовая большая кукла, которую, которую носили по селу во время засухи и обливали водой, надеясь, что это поможет вызвать дождь. Хьэнцэ «деревянная лопата»; гуашэ:

1. «княгиня» 2. «свекровь» 3. «кукла».

Абы нэхыбэу хэтыр цыхубзхэмрэ сабийхэмрэщ. Хьэнцэгүашэм и «Iэблитгыр» яIыгыу кьрашэкIт, мы псалгэхэр жалгүэрэ:

Хьэнцэгүашэ зьдошгэрэ,

Ялыхь, уэшх кьеггүэщэщэ.

А псалгэхэр кьытраггүазурэ куэдрэ жалэ. Мыбы и льябжбэри мажусий диным кышцожэ. Чристан диным адыгэхэр щихьам цыггүэ а мажусий тхьэлъэIум щихьэ Ялий (Илья) жьхуаIэр хэту шытащ, иужькIэ муслымэн диныр кышцаштэм, абы Алыхьталэм и цIэр хаггүэхьаш.

Хьэнцэгүашэ тхьэлъэIум цыггүэ шапсыггүэхэм хьэнцэгүашэр псы ежэхым халгхьэрти уэшх кьешыхукIэ кыханэрт. Кьэбэрдехэм хьэнцэгүашэр кьуажэкум шыхатIэрти, удж ирашIэкырт. КIахэ адыгэхэм хьэнцэгүашэ кышцрашэкIкIэ Iэмал имыIэу шэ зэраз кхьузанэм кхьуей хьэбыкьуэрэ хупцIынэ е тхьэв илгүэ тIэкIурэ илгүэ кьыздрахьэкIырт. Уэшх нэхыбэу кьраггүэшхын щхьэкIэ, хьэнцэгүашэ кьезышэкIхэм хьэндьркьуакьуэ хуэпауэ кьыздрахьэки щыIэт.

Уэшх кьраггүэшхын щхьэкIэ нэггүэщI Iэмалхэри кьаггүэсэбэпт. Псыхэдзэ яшIырт, мывэ цыкIухэм ебжурэ ахэр псым, архуанэм хадзэрт, тхьэлъэIуу Iэщ фIыщIэ якуIурэ абы и фэр кьуажэм и хьуреяггүкIэ губггүэухэм кышцральэфэкIырт. Ахэр яшIэмэ, уэшх кьешыхуу ялытэрт.

Ггэмахуэр уэггүэ нэужькIэ апхуэдэ тхьэлъэIу мыдрей ггэмахуэ мазэхэми яшIырт.²

Ебланэ мазэ **июлыр** Юлий Цезарь и цIэм епхаш. А мазэм дзэпщ цIэрыIуэм и цIэр фIащаш, Цезарь дунейм ехыжыным зы илгүэс иIэу.³

¹ «Адыгэ Хэку» журнал №1. - Налшык, 1996. - С. 38-39.

² МафIэдз С. Адыгэ хабзэ. - Налшык, 1997. - С. 337-339.

³ «Уэр папцIэ» журнал №1. Налшык, 1997. н. 31.

Адыгейбэ псалгальэм итыр «июль» псалгэраш:

«Июль. МэзацIэ. Июлыр гьэмэфэ мэзишым агурэ маз. Июныр зикIыпIэ июлыр кьехьэ».¹

Адыгэхэм а мазэм шхьэкIэ **цIывыгьуэ мазэ**, иныкьуэм дежи **бэдзэуэгьуэ** жалэрт. Мы тIури зэхьэлIар Iэщ зехуэныр арат. Ди зэманым адыгейхэми кьэбэрдейхэми кьагьэсэбпыр бэдзэуэгьуэ псалгэраш. Сирием, Иорданием, Тыркум шыпсэу ди лъэпкьэгьухэми араш а мазэм зэреджэр.

Бэдзэуэгьуэ – бэдзэ – уэ – гьуэ «самый жаркий период лета».

Мы псалгэ кьэхьукIэр куэдрэ адыгэбзэм кьегьэсэбэп (еплэ «мэкьуауэгьуэ»).

Нэгумэ Шорэ и тхыгьэхэм ушрохьэлIэ *гамахокумазIи* псалгэм («лета средний месяц» / гьэмахуэм ику).²

Июлым икухэм деж гьэмахуэ шылэр кьохьэ. (июлым и 17-м шыщIэдзэуэ августым и 25-м нэсыху). Дунейр нэхь шыхуабэ дьдэщ, кIэшIу жыпIэмэ, бэдзэуэгьуэщ.

Бэдзэуэгьуэ мазэм деж мэкьумэшыщIэхэр хуэсакьыу кIэлъыпллырт хьэми, мэшми, гуэдзми шхьэлъэфIей химыщIэным.

Апхуэдэр кьэхьуамэ, «Хьэрэт сьмаджэщ», - жалэрти, тхьэлъэIу ящIырт. Хьэрэтыр кьэкIыгьэхэм яIэ узыфэхэм я тхьэу арат.

ТхьэлъэIум хэтхэм кьэкIыгьэхэм яжьэпс ираутхырт. Абы сабийхэри балигьхэри хэтт. Зэралыгьтэр арат: Хьэрэт сьмаджэ хьуащ, ар узыншэ хьужмэ, мэшым шхьэлъэфIейр хэкIыжынуш. Арат яжьэпсыр шраутхкIэ кьэкIыгьэхэм «Ялыхь, Хьэрэт гьэхьуж», - щIыжалэр. Ар зэфIэкла иужькIэ хьэсэ гьунэм деж тIысхэрти, хьуахьуэрэ махьсымэ ефэрт, ерыскьы кьаштар зыIуагьахуэрт. ИтIанэ тхьэлъэIум хэта щIалэ цIыкIухэр кьызэдагьажэрт, абы шыгьуэми языныкьуэхэм Хьэрэт и цIэр фIащауэ, адрейхэм шхьэлъэфIей я цIэу. Дауи, Хьэрэт зи цIэхэр кьатэжын хуейт. Мы тхьэлъэIур япэ дьдэ С. Раскинэ 1940 гьэм шапсыгьхэм я деж щитхьыжыгьащ. А тхьэлъэIур зыщIэжыр шапсыгьхэм я закьуэщ, адыгэхэм куэд щIауэ ар ящIабым. Мы тхьэлъэIум гьэщIэгьуэну хэльыр – яжьэпсыр, пэж дьдэу, кьэкIыгьэ сьмаджэ хьуам зэрихьущьуэрщ. Абы шыхьэт тохьуэ иджырей мэкьумэш щIэныгьэри.

Ауэ, Хьэрэт псалгэр тхыгьэхэми, IуэрыIуатэми кьызэрыхьэщыжыр мащIэ дьдэуш.³

Еянэ мазэм, августым Рим и император Октавиан Август и цIэр фIащащ.⁴

Адыгейбэ псалгальэм итыр а фIэщыгьэцIэраш: «Август.-/ Календарь ильгэсым иенэрэ мазэм ыцI.

¹ Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 258.

² Ногма Ш.Б. Филологические труды. – Нальчик, 1956. – С.146.

³ МафIэдз С. Адыгэ хабзэ. - Налшык, 1997. - С. 340-341.

⁴ «Уэр папцIэ» журнал №1. - Налшык, 1997. - С. 31.

Августыр гъэмэфэ мзишым ячэнэрэ. Августыр гъэмэфкIэ маз». ¹

Къэбэрдейхэми адыгейхэми ди зэманым къагъэсэбпыр «**шыщхьэу**» псалъэраш. Ди деж здрахауэ, ди лъэпкъэгъу Сирием, Иорданием шыпсэухэми жаIэр араш. Абыхэм зэрыжаIэмкIэ, шыщхьэу мазэм удзхэр мэгъуж, шIыми бжыхьэмэ къыхихын шIедзэ. ²

«Шыщхьэу» псалъэм къикIыр нэсу убзыхуакъым. Нэхъыжхэм зэрыхуагъэфашэмкIэ, ар шыр, и шхьэр ишIу зэрызбэдзауэм, жьы зэрызышI-игъэхум къытекIаш.

Псалъэр зэрызэхэт IыхьэжIэ зэпкърыпхрэ уеплými и мыхьэнэр гурыIуэгъуэкъым: **шы** «лошадь»; **шхьэу** : **I. Передняя часть национального головного убора невесты** / нысащIэм шхьэраIагъэ хабзэ пIэм и шIэм и гупэ лъэныкъуэ.

2. обочина / шыцекIуэ хабзэ шIыпIэхэм я гъунэгъу дыдэ шIыпIэ, нэз.

3. гъуэншэдэж шхьэу / пояс, ремень. ³

ЗэрыгурыIуэгъуэци, мыпхуэдэ псалъэ къэхьукIэм куэдрэ урихьэлIэркъым.

Нэгумэ Шорэ къегъэсэбп *гамахокемаш* псалъэр: / гъэмахуэм и кIэ мазэ.

«*гамахокемаш* – август.

Совр. «гъэмахуэкIэмазэ – август»

букв. : «лета конечный месяц». ⁴

Мы мазэм зекIуэ ежъэнухэм я шыр бжыхьэ зекIуэм хуагъэхьэзырырт. НэгъуэшIу жыпIэмэ, бо кIыфIым шIэту шыхэр ягъашхэрт, пшыхьэщхьэ жъауэм и деж къышIашурэ зрагъэукъуэдийрт, тельэщIыхьырт, ягъапскIырт. Апхуэдзурэ махуэ тIощI нэсыхукIэ ягъэша шым лы зытрильхьа иужькIэ машIэ-машIэурэ къагъажэу, псы къежэхым хахэтт, жэрыгъэ кIыхькIи ягъэунэхуурэ шыр зэхуэфI ящIырт.

Римлянхэм я япэ мазэу шыта мартым укыдэбжэмэ, **сентябрыр** ебланэ мазэщ. «Септембе» псалъэм латынбзэкIэ «бл» бжыгъэцIэр къикIыу араш. ⁵

Адыгейбзэ псалъальэм къышыхьар а фIэшыгъэцIэраш: «Сентябрь. МэзащIэ. Календарнэ илъэсым иябгъонэрэ мазэр ары.

Сентябрэр бжыхьэ мзишым апэрэ маз. Сентябрьэм и I-м школмэ еджэныр ашаублэжы». ⁶

Адыгэхэм а мазэм ехьэлIауэ фIэшыгъэцIэ зыбжанэ къагъэсэбп: **Иуэ-гъуэ (Иуэ – гъуэ) «время молотьбы колосовых», бжыхьэпэмазэ (бжыхьэпэ – мазэ) «начальный месяц осени», гъубжэдэх «жьы. название праздника в честь окончания уборки проса».**

¹ Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 2.

² Къумыкъу Мамдухъ къызэрыджыIэжамкIэ

³ Адыгэбзэ псалъалэ. – М., 1999.

⁴ Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 146.

⁵ «Уэр папшIэ» ж. №1. - Налшык, 1997. - С. 31.

⁶ Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 514.

Гъубжэдэх уклын – «жыы. скот отобранный на закляние в честь праздника окончания уборки проса».

Фокладэ. фо «мед», кладэ «кадка, кадушка».¹

Мы псальэхэм ящыщу «Адыгэ псальэ» газетым кыгъэсэбэпыр «**фокладэ**» жыхуилэращ. Сирием, Иорданием шыпсэу адыгэхэм кыагъэсэбэпыр «**гуэ-гуэ**» псальэращ.²

Къумыкыу Мамдухъ кызэрилытэмкIэ, «гуэгуэ» псальэр а мазэм нэхъ йоклуалIэ. сыту жыпIэмэ, «гуэгуэ» жиIэмэ, хур цаIуэж зэман кыикIыу аращ. А псальэм зэман зэхьэлIар нэсу кыегъэлъагъуэ.³

Нэгумэ Шорэ «**бжыыхьэпэмазэ**» фIэщыгъэцIэр и лэжыгыэм кыщехь: «**б ж и х х н е м а з н** – сентябрь.

Совр. «бжыыхьэкIэмазэ – (бжыыхьэ + пэ + мазэ) – сентябрь.

букв. : «осени начальный месяц».⁴

макь **жъ**-р ж-м диакритическэ дамыгъэ (·) тегу кызгъэлъэгъуащ.

хъ – х ; н – э

Макь **ы** –р **и** –кIэ мы псальэм шытхащ.

Бжыыхьэм и кыхьэнри Вагъуэбэм елытауэ адыгэхэм ябжырт. Япэ бжыыхьэ мазэр иджырей сентябрыр арат, абы и 22-м кыхьэу.

Бжыыхьэпэ мазэр кыхьамэ, гуахьэу хэх укIуэ хьунуш, жаIэу шытащ. Ар цIыхухэм фIыуэ ягъэунэхуа Iуэхут. Бжыыхьэр кыхьамэ, жыгхэм я хэхьуэ-ныр цагъэт, пхьэ кумылэр мэж, пхьэ хьунур ягъэхьэзыр.

Мы мазэм щхьэкIэ «Си хьэр цыху хьуащэрэт» – шыжаIэ зэманщ», - жаIэрт адыгэхэм. ЦIыхуцIэ хуэмьщIа унагъуэхэм мэшыш цIыхьэху ящIт. Гъавэ бэв кыайхьулларэ яхузэцIэмыкьуэжмэ, ярикьуным хуэдиз яIуэрти, ад-рей къэнар щэджу зэтралъхьэрт. Щымахуэ шIэклауэ щэдж уиIэныр фIыуэ, унагъуэ хуэщIам и нэщэнэу ябжырт. Абы кыхьэкIыу, зыгуэрым и Iуэху кы-мыкIамэ, «и щэдджыжыыр иIуэжащ» жаIэрт. Мыбы ехьэлIат «хьэм тетыгъуэ» жыхуалэри. Ар хьэблэм е къуажэм зы хьэм яIэу абы чэзууэ шылажьэу зэры-щытам и шапхьэу къэнащ.

ГъавэщIэ кырахьэлIэжам сэджыт, бытыр хуэдэхэр хатыкIын ипэ, "хамIу-мышуэ" жаIэрти тхьэлъэIу цIыкIу ящIырт. ГъавэщIэм шыщ япщэфIырти яшт, итIанэ псапэ ящIэн щIадзэрт. Гъавэм шыщу бытыру бгъум епщIанэр ятырт; Iэщым, мэл, бжэнхэм – шынэ пIыщI кьэс зы яту арат, ауэ нэхьыбэ птынуи фIыт.

Мы мазэм нэгъуэщI зы тхьэлъэIуи хиубыдэрт – **Гъубжэдэх** жыхуилэр.

«гъубжэдэх» – название праздника в честь окончания уборки проса».

Ар унагъуэ тхьэлъэIухэм ящыщ зыщ. ТхьэлъэIум нэхьыщхьэр унэгъуа-щэрт. Ар зэрэклүэкIыр мыпхуэдэут. Губгъуэм итахэм Iуэн зыхухэхэм я пшэм гъубжэ дэлъу пщIантIэм кыдыхьэжхэрт. Унэгъуащэмрэ сабийхэмрэ гуфIэу

¹ Адыгэбзэ псальалъэ. - М., 1999. - С. 331

² "Щам дэт Адыгэ Хасэ" календарь 1983 гь.

³ Къумыкыу Мамдухъ кызэрыджиджIэжамкIэ.

⁴ Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 136.

абыхэм кьапезьэрти хьуахьуэрт, гьэр узыншэу зэрызэщIалъхьам щхьэкIэ тхьэшхуэм фIышIэ хуашIу.

ИтIанэ унэгуашэр Iэбэрти зыгуэрэм и пшэм дэль гьубжэр кьыдихыну хуежьэрт. АрщхьэкIэ гьубжэр зи пшэм дэльым ар кьыдригэхьыртэкьым. ИтIанэ унэгуашэм хьэлывищрэ махьсымэ фалгьэрэ губгьуэм щыдахэм кьахушIихьэрт. Ар кьыдыхьэжахэм я нэхьыжьым иритырти, хьуахьуэрэ псоми я пшэм дэль гьубжэхэр кьыдихырт, ахэр хьэщIэ лъапIэм ещхьу кьыргэблэгьэжт.

Мыбы шыгьуэ гьавэщIэр шапщэфI кьэхьурт. А гьавэщIэм шыщ яшх-мэ, абы иужькIэ хамэ Iумыхуэ тхьэлгьэIури занщIэу яшIу шытащ.

Октябрь мазэр латин бжыгьэцIэм кьытеклац: и – «окто» – октябрь.¹

Нэгумэ Шорэ а мазэм щхьэкIэ етх:

«*бжыхакумазе* – октябрь.

Совр. «бжьыхьэкумазэ – октябрь».

букв.: «осени средний месяц».²

Бжьыхьэку мазэм щхьэкIэ **Созэрэщи** – (мед. корь мази) – **жэпуэгьун** жаIэ. **жэп** – **уэ** – **гьуэ**; **жэп** «изморозь, иней»; **жэп** кьехын «покрыться инеем (о земле).

жэп кьыгьтэхэн «запустить что-либо, выпасть на что-либо (об инее).

жэп теггьэхэн «оставить что-либо не накрытым, чтобы оно по-крылось инеем».

Ди зэманым кьагьэсэбэпыр **жэпуэгьуэ** (**жэп-уэ-гьуэ**) псалгьэращ. Сирием шыпсэу адыгэхэми, адыгейхэми жаIэр аращ.

Мы фIэщыгьэцIэхэм гьэм и лъэхьэнэр нэхьыфIу кьыгьэлгьагьуэу кьалгытэ.³

ЖыпIэ хьунуш мы мазэр тхьэлгьэIу мазэу. Апхуэдэу, зэрыжылгьуэ кьы-зэдаIэгьу, мыбы шыгьуэ яшIырт **Созэрэщ** и **тхьэлгьэIушхуэр**.

ТхьэлгьэIур унагьуэ тхьэлгьэIут. Созэрэщ и пщыхьэщхьэр шагьэлъапIэр бжьыхьэу гьавэр псори зэщIакьуэжа иужькIэт.

СозэрэщкIэ адыгэхэр зэджэр хьэмкIутIей дакьэт, зэкIэщIэкIыкIауэ кьудамибл тегьу.

Созэрэщ и пхьэ дакьэр кьаштэрти, кьабзэу ятхьэщырт. ИужькIэ унэм я нэхьыжьым кьыштэрт, абы иужь джэгьуакIуэр, пшынауэр, унагьуэм ис псори иувэрти уэрэд жаIэу, пшынэ еуэу бжэм бгьэдыхьэрт. Пхьэ дакьэр зылыгь тхьэмадэр бжэм и деж шызэтеувыIэрти жиIэрт: «Созэрэщ, мы бжэр тхуIух». Мыдрейхэри апхуэдэу лъаIуэрт. ИтIанэ бжэр зыгуэрэм Iуихти, псори щигьэхьэрт. Иджы унэм я нэхьыжьым Созэрэщ и пхьэ дакьэр утыкум иригьэувэрт, абы уэздыгьэшыхьэр кIэрыгьэпщIамэ, пигьанэрт. Созэрэщ и пхьэ дакьэм тегь кьудамэхэм уэздыгьэшыхьуэ кIэрагьапщIэр елыгьат а унагьуэм цыху бжыгьэу исым. Уэздыгьэшыхьэхэм инэмьщIауэ, Созэрэщ и пхьэ дакьэм и

¹ «Уэр папщIэ» ж. №1. - Налшык, 1997. - С. 31.

² Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 136.

³ «Адыгэ псалгэ» 11 сентябрь. 1998 гь.

кьудамэхэм кхъуей хьэбыкъуэ IэшкIэ ящIурэ кIэралхьэрт. А псори зэфIэкIа иужькIэ унагъуэм ис псори Созэрэщ и пхъэ дакъэм еувэкIырти я щхьэхэр Созэрэщ хуагъэщхьырт. Пхъэ дакъэр къауджыхьырт, тхъэ елъэIут. ТхьэлъэIур зэфIэкIа иужькIэ псори зэхэтIысхьэжырти шхэрт.

Мы тхьэлъэIум джэгукIэ, къафэ, гушыIэ хуэдэхэр, пышIауэ шытэкъым. Шэч хэмылгу, Созэрэщ тхьэлъэIум зэхъуэкIыныгъэ куэд игъуэтащ.

Мы мазэм хеубыдэ **тхьэшхуэгухьэж тхьэлъэIури.** («приблизиться, присоединиться к Богу»)

«Тхьэшхуэ – главный Бог. (верховное божество у древних адыгов). гухьэн – присоединиться».

Ар щекIуэкIыр бжыыхъэ мазэу жэпуэгъуэм и пэ махуэхэрщ.

Жылэм, уеblэмэ псыхъуэм къуажэу дэсыр зэпэмыжыжьащэмэ, псори зэхыхьэрэ тхьэлъэIушхуэ ящIыжу аращ, гъэм берычэту къахэхъуам щхьэкIэ Тхьэшхуэм фIыщIэ хуащIу.

ТхьэлъэIур щекIуэкIыну тхьэм и губгъуэм цIыхур пщэдджыжь нэмэ-зым къекIуалIэрт. Нэгумэ Шорэ мыпхуэдэу етхыж: бжыыхъэм, гъавэр зэщIа-къуа иужькIэ, япэрей махуэр ехьэжьауэ ягъэтхьэлъэIушхуэт.

Япэ щIыкIэ Тхьэшхуэгухьэж зэращIым ехьэллауэ хьуэхъу яIэт. Тхьэм елъэIуа иужькIэ ефэ-ешхэ къызэIуах, мэджэгу, я нэгу зрагъэужь.

Тхьэшхуэгухьэжыр зэрекIуэкIыр зы махуэт, абы кыхэкIыу, къафэ, гушыIэхэр нэхь мащIэрт. Мы тхьэлъэIум къыгуэх имыIэу шыщ пкъыгъуэт шы гъэджэгухэмрэ шу зэпеухэмрэ. Мыбы шыгъуэ шэцIауэ шыгъажэ ящIыр-тэкъым. Ауэ шы джэгукIэхэр нэхь куэд хьурт.

ТхьэлъэIур нэгузыужьу екIуэкIырт. Псом хуэмыдэу къахуэгъэсыр-тэкъым Тхьэшхуэм щхьэкIэ ящIыну уджыр. **«тхьэшхуэудж. жьы. «название медленного массового национального танца»**

Абы псори гуфIэжу хэтт. Мы уджым ухагъыхьэртэкъым Тхьэшхуэр уи фIэщ мыхъумэ, жумарту, хьэлэлу ущымытмэ.

Ноябрь мазэри латин бжыгъэцIэ «бгъу»-м къытекIащ: «новем» – ноябрь.¹

Адыгейбзэ псалъалъэм итыр а псалъэраш:

«Ноябрь. МэзацIэ. Календарнэ илъэсым ияпщыкIуээнэрэ мазэр ары».²

Мы мазэцIэи цIэ зэтемыхуэхэр иIащ: **мэкъушэжыгъуэ мазэ, гъуэ-гыгъуэ мазэ, тIы утыпщыгъуэ.**

Иужьрей зэманым адыгейхэми, къэбэрдейхэми, Сирием, Иорданием шыпсэу ди лъэпкъэгъухэми къагъэсэбэпыр **щакIуэгъуэ «время охоты»** жыхуиIэрщ.

Мы псалъэ къэхъукIэм ди бзэм куэдрэ ущрохьэлIэ (еплъ ищхьэмкIэ).

Нэгумэ Шорэ и тхыгъэхэм къыщихьыр – **б ж и х а к е м а з е «ноябрь»** – псалъэраш.

Совр. бжыыхьэкIэмазэ // бжыыхьэцIэмазэ (бжыыхьэ + кIэ + мазэ) – ноябрь.

букв. : «осени конечный месяц».³

¹ «Уэр папщIэ» ж. №1. - Налшык, 1997.н. 31

² Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 422

³ Ногма Ш.Б. Филологические труды» т. I. Нальчик, 1956. - С. 136.

Ижъ лъандэрэ пасэрей адыгэбзэм хэтщ макъ дэклуашэ кыъщиуд **гъ, к, кI**, абыхэм я гуэгъу лабиализованнэ макъ дэклуашэ кыъщиуд **гу, ку, кIу**. Нэгумэ Шорэ и лэжыгъгэм хэтыр **гъ, к, кI** –щ : *ганh (гъанэ), гате (гъатэ), гиде (гъыдэ), ке (кэ), кич (кыцI), кi (кы), ка (кIэ), капса (кIапсэ), каса (кIасэ)*.¹

Макъ дэклуашэ кыъщиуд **г, к, кI** –хэр япэ щIыкIэ нэхъ щабэ (палатализацэ) хъури итланэ аффрикатэ **дж, ч, чI** –м хуэжIуэ хъуаш. Ар щыщIидзар пасэрей аффрикатэхэр спирантым щыхуэжIуэ процессыр зэфIэкла нэужькIуэ къэплъытэ хъунуш.

ЩакIуэгъуэ мазэм нэхъыщхьэр – щакIуэным **табур** («запрет») зэрыт-рахыу шытарщ. Ар кызыыхэкIыр хьэкIэххуэжIэхэм я щIэжьейр балигъ зэрыхуэарт. Иджы хэт щэжIуэнуми, хэт хьэжэбажашэ кIуэнуми хуитщ. Абы кыищынэмышIа, мы мазэм щIымахуэм сыт и лъэныкыуэжIи зышыхуагъэхьэзыр зэманщ. Мэкъумылэр кърашэлэж, пхэ сэбэп ягъэхьэзыр, бжэ зилэм нэщIэщым щIегъэувэж. Мы мазэм щIымахуэ шхын жалэрти мэл, былым яукI-хэрт. Лыр ягъэгъурт, яшурт, ягъэфIэурт, щхьэфIэу жыхуаIуэ шытам хуэдэхэри ящIырт. Абы щхьэкIэ мэл яукIахэм я щхьэ-лъакъуэ къабзэ дыдэу гъэлыгыуар ныкыуэвфI ящIырти, кхъуэщынкIэ е чейкIэ ягъэфIэурт. Гъатхэм псэуш-хьэхэм ящыщ ямыукIуэ, щIымахуэм хуагъэхьэзыра лымрэ щхьэфIэуэжIэ хьэщIэ-хэр ягъэхьэщIэрт. ХьэщIэм ар хьэщIэныш нэхьэр нэхьыкIэу ябжыртэкъым. Уэблэм «щхьэфIэу сагъэшхаш», - жаIэурэ, ирипагэрт.

Декабрь псалъэр бжыгъэкIэ пщIы «децем» жыхуиIэм кытеклаш.²

Адыгейбзэ псалъальэм итщ «декабрь» псалъэр: «Декабрь. Мэ-зацIэ. Календарнэ илъэсым ияпшыкIуэтонэрэ мазэр ары. Декабрэр кIымэфэ мэзищым апэрэ».³

Мыбы Нэгумэ Шорэ щIымахуэпэ мазэкIэ йоджэ:

«чимахонемазе – декабрь.

Совр. : «щIымахуэпэмазе – декабрь»

букв. : «зимы начальный месяц»⁴

Иджырей адыгэбзэ макъ **щI**-р Нэгумэм и тхыгъэм кыыщыгъэлъэгъуаш нэхъыбэм хьэрф **ч** –кIэ, иныкыуэми **ш**-кIэ. пасэрей аффрикатэ **чI**-м спирант **щI**-р кыгтехуэклауэ Нэгумэм и лэжыгъгэм шыжеIэ.⁵

Иджырей адыгэбзэм и макъ дэклуашэ укыуэдия **ж, ш, щI** –хэр кытеклаш пасэрей адыгэбзэм (общадыгскэ) и аффрикатэ (пасэрей) **дж, ч, чI, джь, чь, чIь** –хэр зэтехуэжу щабэ хъуа иужь. Шипяцэ макъ укыуэдия **ж**-р аффрикатэ **дж**-м (**ж** – **дж**), макъ дэклуашэ **ш**-р – **чь**-м (**щ** – **чь**); шипяцэ-свистяцэ макъ дэклуашэ укыуэдия (спирант) **щI**-р, **чIь** –м (**щI** – **чIь**).⁶

¹ Урыс Хь.Щ. Адыгэбзэм и тхыдэ. - Налшык, 2000. - С. 46.

² «Уэр папцIэ» ж. №1. - Налшык, 1997.н. 31.

³ Хаганов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 113.

⁴ Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 220.

⁵ Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. II. - Нальчик, 1956. - С. 129, 229.

⁶ Урыс Хь.Щ. Адыгэбзэм и тхыдэ. - Налшык, 2000. - С. 45.

Щапхэ: чІэ – шІэ; чьэн – шхэн; кьачэ – кьашэ; чІалэ – шІалэ

Щымахуэпэ мазэм шхьэкІэ иужьрей зманым кьэбэрдейхэми, адыгейхэми, Сирием шыпсэу адыгэхэми «дыгьэгъазэ» жаІэ.¹

Дыгьэгъазэ – «солнце повернулось обратно».

А псалъэм мыхьэнэшхуэрэ набдзэгудзаплъэ инрэ хэлъщ. Абы кьокІыр дыгьэм зигьэзауэ, махуэр нэхь кІэщІ дьдэу, жэщыр нэхь кІыхь дьдэу.

Дыгьэгъазэм и деж Вагьуэбэр щІым хыхьэжауэ, щІыр дыкьыу, дыгьэр и унэ кІуэжауэ ялытэрт.

Щымахуэ жэщ кІыхьым цІыхур зыгуэрим и хьэщІэщ шызэхэсурэ хьыбархэр, уэрэдхэр жаІэрт. МахуэкІэрэ уэс кьалэхэр яухуэрт, джэгухэрт. Апхуэдэм псори хэтт. Римлянхэм ильэсыр япэ щІыкІэ мазипщІу ягуэшу шытащ. Ильэсыр кьызэрыщІидзэу кьалгытэри март мазэрэрт.

ИужькІэ римлянхэм ильэсыр мазэ пшыкІутІу ягуэш хьуащ, япэ мазэуи январыр ягьэуващ. Абы и цІэр зманым и тхьэу кьалгытэ Янус напигым кьытекІащ. Янус и зы напэр щІалэт, зман кьэкІуэнум хуэгьэзауэ, адрейр жьыт, блэкІа зманым и нэщэнэу. НэгьуэщІу жыпІэмэ, ильэсыжьым кьэгъазэ зэрымІэм, кьэкІуэнур ильэсыщІэм зэрейм и шыхьэту Янус и цІэр а мазэм фІащаш.²

Адыгейбзэ псалъальэм зэритымкІэ: «Январь. Шылэмаз. Календарь мазэмэ яапэрэ мазэр ары. Январыр кІымэфэгу маз».³

Сирием, Иорданием шыпсэу адыгэхэм «шылэ» жаІэ.⁴

Зыругурыгуэгьуэщи, январь мазэм зэреджэр зэтехуэкьым. Ауэ куэдрэ шылэ жаІэу урохьэлІэ. А фІэщыгьэщІэр иІэу а мазэр ихуащ 1983 гьэм Щам кьыщыдэкІауэ шыта адыгэ календарми, 1991 гьэм ЩоджэнцІыкІу Алий и цІэлІэ кьыдагьэкІауэ шыта календарми. Ауэ мыр кьыхэгьэщыпхьэщ. Адыгэхэр шылэкІэ эджэр щІымахуэми гьэмахуэми хэтщ. Языныкьуэхэм кьызэралгытэмкІэ, шылэ псалъэр дыдейкьым, атІэ кьэжэр псалъэщ, плыщІ кьыкІы. абы теухуауэ Шагьыр А. етх:

- **«Шылэ / шылэ (сорокадневные периоды наибольшей зимней стужи и летней жары).**

~ Из перс. челле то же (от разг. чел. «сорок»). Через адыгские языки слово попало также в абхазский и абазинский».⁵

Вагьуэбэр щІым хыхьэжа иужькІэ (декабрым и 22-м) шыщІэдзауэ махуэ ГошІрэ тхурэ кьабж. Ар зытэхуэр январым и 17-рщ. Абдеж щІымахуэ

¹ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь. 1983.

² «Уэр папщІэ» ж. №1. - Налшык, 1997. - С. 31.

³ Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. - Майкоп, 1960. - С. 678.

⁴ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь. 1983

⁵ Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. - М., 1977. - С. 273

шылэр кьожьэри махуэ плышцкIэ йокIуэкI. Арагьэнц щымахуэку мазэ жыхуаIэу шытам щхьэкIэ языныкьуэ адыгэхэм шылэ щыжалэр.

«Щымахуэку» мазэ жызыIэу шытахэм ящыщ зыщ Нэгумэ Шорэ:

«Чимахоһкумазһ – январь».

Совр. «щымахуэкумазэ – январь».

букв. : «зимы средний месяц».¹

(епль. *чимахопемазе*).

Ди зманым щышылэ жалэ, **шылэ**-м ипэ **щы** – ирагьэувауэ, зэрщы-махуэ шылэр кьикIу. А псалгэр адыгейхэми кьащтэжаш, я бзэм хыхьащ.

Щыхум я псэукIэкIэ, я зман гьэкIуэкIэкIэ щышылэ мазэр дыгьэгьазэм кьызырщхьэщыкIышхуэ шыIэкьым. ХуэшIауэ щымахуэм ирихьэлIамэ фIы дыдэщ, ауэ гьэр шэджеладжуэ шытарэ мэкьумылэр машIэмэ, цIыхури Iэщри егьэгузавэ, псом хуэмыдэу, щымахуэр ткIиймэ. Мы мазэм щакIуэхэр хьэжэбажашэ макIуэ. Щымахуэ шылэм уэс лъэгүфI кьищIамэ, пхьэлъэф ящI, сабийхэр IэжьэкIэ кьожэж. ЩIалэ цыкIухэм чын ягьэджэрэз, лъэрыжэ ирожэ. Хьыджэбзхэм хэдыкI ящI. Хьыджэбз пэшхэм щIалэгьуалэр щызэхуэзээрэ я нэгү зрагьэужь.

Шэч хэмылзу, мы зманым лэжыгьэ нэхьыщхьэу щыIэр Iэщыр кIэрыхуншэу щымахуэм игьэкIынырщ.

Февраль пасэрей римлянхэм я илэсыр зэриух мазэт. Латин «фебруариусым» – «зыщагьэкьэбзэж» жиIэу арат кьикIыр. А мазэм тхьэлъэIу, кьурмэн римлянхэм ящырт, я гуэныхьхэр кьахуэгьун папщIэ.² Февралым адыгэхэр **мазаекIэ**, **мазэ хьуанэкIэ**, **мазэ ябгэкIэ** еджэрт, псоми кьикIыр а лъэхьэнэр зэрыябгэрщ.

мазэ – е . – **мазае** – **мазае**. Адыгэбзэм мы псалгэ кьэхьукIэм машIэуш узэрырихьэлIэр. Суффикс – **е** – псалгэм отрицательнэ мыхьэнэ ирегьэгьуэт.

Щапхэ: уае «буря, плохая погода»

фае «бесцветный, бледный, неяркий».

Адыгэбзэм суффикс – **е** – р шыIэцIэ **е** хуокIуэ. Зэдгьэпщэнц:

Кьэб.: Е пщIауэ фIым ущымыгугь. «Совершив зло, не жди добра»

Адыг.: Ер зымлбагыуыгьэм шуыр ышIэрэп. «Кто не видел зла, тот не знает добра» (посл.)

«Мазэхуанэ. Жы февраль / Щымахуэ шылэм кьыкIэлыкIуэ мазэ».

Мазэ ябгэ: Мазэ – месяц; ябгэ : «яростный, грозный, суровый».

Шапсыгьхэм мазае жалэ, кьэбэрдейхэри адыгейхэри абы кьытеувыIащ, ди зманым кьагьэсэбпыри а псалгэращ. Сирием, Иорданием, Тьркум щыпсэу адыгэхэм «мэзай» жалэ.³

Нэгумэ Шорэ и лэжыгьэхэм хэтыр :

« чимахоһкумазе – февраль».

Совр. «щымахуэкIэмазэ – февраль».

¹ Ногма Ш.Б. «Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 220.

² «Уэр папщIэ» ж. №1.- Налшык, 1997. - С. 31.

³ «Щам дэт Адыгэ Хасэ» календарь 1983.

букв.: «зимы конечный месяц».¹

Мы мазэм и 25-26-м деж (иджырей ди бжэкIэмкIэ) щымахуэ шылэр еухри, абы иужькIэ **бдрэжуж** «весеннее похолодание» жыхуалэм шIедзэ. Бдрэжужыр шылэм ефыгуэу жиIэу жыхуалэр мыращ: «Си лъэхуамбэшхуэр шылэм и лъэхуамбэ жьакIэр зэрытым итатэмэ, хьэ лъэмакьыр шы лъэмакьыу згъэлунти, шы лъэмакьыр лъэмакьыщэу згъэлунт».

Бдрэжужым Баллдырэ и борэнки йоджэ. Ар щымахуэм и иужьрей дыдэ махуиплIымрэ гьатхэм и япэрей махуищымрэ кьэхуэ хабзэ борэнщ. Ар иужьрей бжэкIэмкIэ гьатхэпэм (мартым) и 19-25-щ, жэщибл-махуибл мэхуэ.

Тхыдэм кьызэрыхэщыжымкIэ, а Баллдырэ и борэныр I60I гьэм Нэгъуей хэкум икьукIэ гуащIэу кьыхуэкIуат. А гьэм гьэмахуэр зэрикIыу, щыIэ хуэкIуэ шыхьум, щыIэ щIагьым гьуэ щызиIэу шыпсэу дзыгьуэхэм я псэупIэхэр ябгынащ, нэгъуешIэ егъзыпIэ кьызэрагъэпэщаш. Дуней и пIалъэ зыщIэ, абы и нэщэнэхэм шыгьуазэхэм кьагурыIуащ I602 гьэм и щымахуэм борэн гуащIэ кьызэрыхьунур. МэкьумэшыщIэ махуэгъэпсымкIэ (календарымкIэ) псэухэм щымахуэм зыхуащIащ. Емыгугьухэм мэкьумылэр кьаймэщIэкIащ. Нэгъуейхэр Iэщ куэд зезыхуэ лъэпкьщ. Яшхын зэрамыIэм кьыхэкIыу былым куэд щыIэм игъэкIуэдащ. Уеблэмэ, нэгъуеипщым и мэкьумылэр кьэмэщIэкIауэ а борэныр кьытехуащ. Пщым хэкур кьызэхикIухьащ, мэкьумылэ щэн зиIэ лыхьуэу. Ауэ мэкьуй, хьэуази, мэш гьупщи ищэну зиIэ имыгьуэтауэ екIуэлIэжаш.

Кьуажэпщым ищIэрт МухьэмэдкIэ эджэ я кьуажэ щIалэр гьэ-тIылыгыгъэкIэ зэрымыбэлэрыгьыр. ИкIи пщым лыкIуэ абы и деж егьакIуэ. Ауэ лыкIуэм сыт имыщIами, Мухьэмэд гурыIуакьым мэкьу кьрищэну. Жэуапу кьритар зыщ: «Ахьши, дыщи, былыми – зыри сыхуейкьым. Мэкьум и уасэр пщым и пхьураш».

Пщыр абыкIэ арэзы хуакьым. И щхьэр здихьынур зымышIэ, гупсысэ куум хэхуа адэм абы ипхьу Баллдырэ жриIащ: «Ди адэ, мы Iэщым и бэ-лыхьымрэ и хьэзабымрэ уэри сэри гьуэгу кьыдатынкьым. Сет Мухьэмэд, мэкьур уасэу кьелыхи. Ар егъэшхи уи былымыр гьейм кьегьэл». Адэр едэIуащ ипхьу губзыгьэм. Уасэу кьыIиха мэкьум кьригьэлащ пщым и былымыр. Абы лъандэрэ, нэгъуейхэм жалэ: «Ади кIуэ, мыди кIуэ, ауэ Баллдырэ и борэным нэм кIуэж».²

Мазаер икIамэ, апхуэдэ щыIэ щыIэжынутэкьым. Къэхьунуш бжэндэхуэ уейри, кьесынуш ныуэжь уэри, щыц уэсым зыкьызэщIищIэнри хэлъщ, ауэ ахэр гьатхэ нэщэнэщ. Мазаем ехьэлIауэ ди IуэрыIуатэм псалъэжь, нэщэнэ зыбжанэхэм ущрохэлIэ: Щышылэм IэщIэкар мазаем кьещтэж. «Что упущено январем, подхватывает февраль».

¹ Ногма Ш.Б. Филологические труды. - Т. I. - Нальчик, 1956. - С. 220

² «Адыгэ псалъэ» 22 март 2002. №55

Мазаер уаемэ, щымахуэр кIэщынуш. «Если февраль холодный, то зима будет короткой».

Мазаем лэмыж еухуэри, гьатхэпэм ар екьутэж. «Февраль строит мост, а март его разрушает».

Мазае уэсым гьатхэмэ кьыхех. «Февральский снег пахнет весной».

Мазаем махуэм сыхьэтищ кьыхегьахуэ. «Февраль прибавляет к дню три часа».

Мазаер уэскIэ, мэлыжьыхьыр псыкIэ кьулейхэщ. «Февраль богат снегом, апрель – водой».

Мазаем гьатхэм и кьэкIуэнур елыгтащ. «От февраля зависит приход весны».

Мазаем мылым утемыхьэ. «В феврале не ходи по льду».

Мазаер мэлыжьыхьым и адэшхуэщ. «Февраль – бабушка апреля».

Мазае хуабэм гьатхэ щыIэ кьешэ. «Теплый февраль приводит к холодной весне».

Мазаем и иужьрей тхьэмахуэр нэхь щыIэхукIэ, гьатхэпэр нэхь хуэбэнуш. «Чем холоднее будет последняя неделя февраля, тем март будет теплей».

Мазаем унэ кIапэхэм пищIэ мылхэр кIыхьмэ, щымахуэр кIыхь хьунуш. «Если сосульки льда на крышах в феврале будут длинными, то зима будет длинной». Мазаем зиукIыж пэтми, гьатхэр кьызэрыблаггэр зыхещIэ. «Хотя февраль и хорошиться, все равно он чувствует, что весна приближается».

ЕЩАНЭ ҮХЬЭ

Махуэхэм, мазэхэм, гьэм и зэманхэм ехьэлгауэ шыгэ псалгээжьхэр, нэцэнэхэр, фразеологизмхэр зэрүт псалгалгэ

Апрелым и махуибл мэкью Гэмбатибл хуэгьэтГыль «К семи дням припасай семь охапок сена».

Апрелыр лал шхыгьуэщ. «В апреле принято кушать много мяса»

Апрелым и бгьум гуахьуэр пкГэм драдзейж. «Девятого апреля вилу на крышу забрасывают».

Апрелым гуэнибл я льяпэ гьуанэ мэхью. «В апреле пустеют семь амбаров»

Бжьыхьэпэ уэфГрэ пшы «ГупэфГэгьурэ». «Хорошая ранняя осень – что князь «приятель».

Бжьыхьэ мафГэ хуэдэ (гуапэщ). «Приятно, как огонь осенью».

Бжьыхьэ шыбадзэу мэлъей. «Несется, как осенний овод; ~ как черт несется».

Бжьыхьэр бейщ. «Осень богата, осень – пора изобилия».

Бжьыхьэ кГапэрывэ, шху-пГастэ вакГуэ. «Осенью курдюк варит, а на пахоте пищей ему служит кислое молоко с тестом».

Бжьыхьэ жэщым вырэ шырэ йокГуадэ. «Осенняя ночь забирает и коня, и быка».

Бжьыхьэ жэщ шэрэ минщ. «Осенняя ночь длинна до бесконечности».

Бжьыхьэ бадзэ дзэкьэрейщ. «Осенняя муха – кусачая».

Бжьыхьэм хэклугауэ аргьуейр кьэжьэмэ, щымахуэр ткГиинукьым. «Если комары появляются осенью поздно, то зима не будет холодной».

Бжьыхьэм уэшхэрэ уэсрэ зэлыпагыщ. «Осенью дождь и снег идут вместе».

Бжьыхьэр инщи, щымахуэр кГыхьщ. «Осень большая, а зима – длинная».

Бжьыхьэ тхьэкГумэкГыхьыр уэдмэ, уэс щГагьуэ шыГэнукьым, пшэрмэ – уэсышхуэ шыГэнуш жалэрт. «Если осенний заяц худой, то зимой будет мало снега, а если заяц жирный – будет много снега».

Бжьыхьэм деж, нэху мыщ щГыкГэ, вагьуэбэр пхьэ щхьэкГэм и гьунэгьу хьуамэ, пхьэ щхьэкГэр мэдйри жыгым и хэхьуэныр абы цоувыГэ, тхьэмпэр кьыпыхуу щГедзэ – бжьыхьэм щГидзащ жалэрт. «Когда осенью до рассвета Созвездие Тельца приближается к верхушке дерева, деревья перестают расти, начинают спадать листья – тогда и осень начинается».

Блэ щГымахуэм плыагьумэ, тхьэм ущелъэГур кьыпхуещГэ жалэрт «Если зимой увидешь змею, то бог исполнит твою просьбу».

Гьатхэм пасэу пщГэр бжьыхьэм игьуэ мэхью. «Весной не поленишься – осенью пригодится».

Гьатхэр кьэзыхьыр бзу цыкГуши, емькГу кьэзыхьыр бзэгухьэщ. «Птичка – вестник весны, а позор – удел сплетника».

Гьатхэ уафэ гьуанэщ. «Весеннее небо дыряво» (часто идут дожди).

Гьатхэм хьумысар бжьыхьэм бгьуэтыжыркьым. «Чего не посеешь весной, того не соберешь осенью; ~ что посеешь, то и пожнешь».

Гъатхэпэ уэгүрэ бадзэуэгүэ уэлбанэрэ «Сухая погода ранней весны да летний дождь» (приносят урожай).

Гъатхэ бацэри бжыхьэ цыжыри зэрытельу пхуэщ ухью. «Да будут твои (овцы) и с весенней шерстью и с осенней».

Гъатхэ лъэнкланIэ. «Весенняя слабость» (букв. : весенние ноги).

Гъатхэ техьэн (иггэкIын). «Встретить весну, дожить до весны живым и здоровым».

Гъатхэм жеяр бжыхьэм магьыж «Кто спал весной, тот плачет осенью».

Гъатхэм уафэр Iуашхэмахуэрэ къэблэмрэ я зэхуакукIэ къышыгыуаггүэмэ, «уэлбанэр ищхэм кIуаш» жаIэрт. «Если между Эльбрусом и Югом загремит гром, то дождь «уходит в небо».

Гъатхэр гэгга нэгүмэ, бжыхьэр гъавэ гуплIэщ жаIэрт. «Если весной много цветения, то осенью будет богатый урожай».

Гъатхэ удз къэIагъашIэр къипфыщIыкIыну фIыкыым – уи адэ и жьакIэ къофыщIыкIыж жаIэрт. «Рвать весенние травы – рвать бороду отца».

Гъатхэу япэу чыцI пльаггүмэ нэхьыфIщ, щынэ нэхьрэ : щынэ пльаггүмэ, Iэпкыльэпкыыр хьэлэу гьэр йокуэжI жаIэрт. «Говорят, что увидеть весной первым козленка лучше, чем ягненка, потому что ягненок – знак того, что человеку в этом году будет трудновато».

Гъатхэм япэ пльаггү хьэндырабггүэм ещхью уи фэр йокIуэжI жаIэрт. «Лицо человека приобретает цвет первой увиденной весной бабочки».

Гъатхэм япэу хьэндырабггүэ пльыжь пльаггуну фIыщ жаIэрт. «Увидеть весной первой красную бабочку – это хорошо, к счастью».

Гъэмахуэм Iэжэ ещI, щIымахуэм гу ещI. «Готовь летом сани, а зимой – телегу» . (букв.: лето делает сани, а зима – повозку).

Гъэмахуэ тхэмахуэр щIымахуэ ггүэмьлэщ. «Летняя неделя – зимой пропитание».

Гъэмахуэм къамыхь щIымахуэм яшхыжыркыым. «Чего не добыли летом, того зимой не поедают».

Гъэмахуэм умыггүеяр щIымахуэм бггүэтыжыркыым. «Коль летом собрать не сумеешь, зимой ничего не имеешь».

Гъэмахуэм гупкIэ жьауэри унэщ. «Летом и тень под задком арбы (повозки) дом ; летом – везде дом».

Гъэмахуэ Iэжэ. «Нелепое, несуразное». (букв.: летние сани).

Гъэрэ щIырэ щыхэзэкIым деж уэсыр ебжIмэ, гъатхей мэхью, уэфIыр текIуэмэ, гъэфI мэхью жаIэрт «Если в день весеннего равноденствия много снега, то весна будет холодной, а если хорошая погода побеждает , то год будет хорошим».

Гъэрэ щIырэ щызэхэкI махуэм шэджаггүэ пщIондэ уаеу, жьапщэу щытрэ шэджаггүэ нэужыым уэшх тIэкIу къешхрэ дыггэ къепсыжмэ, «гъэр гъэфI хьунуш» жаIэрт. «Если в день весеннего равноденствия до полудня погода будет ненастной, а после полудня засветит солнце и пойдет легкий дождь, то год будет хорошим».

Гээрэ щырэ шызэхэки махуэм уи унэ кыхыам и Гуэхум уи Гуэхури прокгуэ жэлэрт. « В день весеннего равноденствия у тебя дела пойдут также, как дела пришедшего в этот день в твой дом».

Губж махуэм Гуэху яублэртэккым, гьэгу тежьэртэккым. «Во вторник не приступали к делу, не отправлялись в путь».

Губжымрэ бэрэжьеймрэ кхьуэ пэтрэ и кхьуэц зыхиггэхуккым жэлэрт. «Во вторник и в среду даже свинья не избавляется от шерстинки».

Кьуалэбзур гувауэ щыпшэ хуабэм лъэтэжмэ, щымахуэр ткиинуккым, пасэу лъэтэжмэ, щымахуэр ткиинуц. «Если перелетные птицы улетают осенью поздно, то зима не будет холодной, а если улетают рано – суровой».

Мазаер уаемэ щымахуэр клэщынуц . «Если февраль холодный, то зима будет короткой».

Мазаем лъэмыж еухуэри, гьатхэпэм ар екьутэж. «Февраль строит мост, а март его разрушает».

Мазае уэсым гьатхэмэ кыхех. «Февральский снег пахнет весной».

Мазаем махуэм сыхьэтиц кыхеггяхьуэ. «Февраль прибавляет к дню три часа».

Мазаер уэсклэ, мэлыжьыхьыр псыклэ кьулейхэщ. «Февраль богат снегом, апрель – водой».

Мазаем мьлым утемышэ. « В феврале не ходи по льду». (опасно).

Мазаер мэлыжьыхьым и адэшхуэщ. «Февраль – бабушка апреля».

Мазае хуабэм гьатхэ щышэ кьешэ. «Теплый февраль приводит к холодной весне».

Мазаем и иужьрей тхэмахуэр нэхь щышэхуклэ, гьатхэпэр нэхь хуэбэнуц. «Чем холоднее будет последняя неделя февраля, тем март будет теплее».

Мазаем унэ клапэхэм пицлэ мылхэр кыхьмэ, щымахуэр кыхь хьу-нуц. «Если сосульки в феврале длинные, то и зима будет длинной».

Мэрем пшыхьымрэ губж пшыхьымрэ цы япхтэккым, яджтэккым, ятлэ зрахьэртэккым. «В пятницу и во вторник не принято ткать, прядить, делать ремонт».

Мэремымрэ губжымрэ Гуэху яублэртэккым, гьави ясэртэккым. «В пятницу и во вторник не приступали к делу, не сажали зерно».

Мэрем гьэш гьэшынышэм ептыну фыщ жэлэрт. Мэрем джэдыкэри апхуэдэу ятырт. «Говорят, что в пятницу хорошо раздавать молоко, а также яйца».

Мэрем пшыхьым уэздыггэ умыггаблэу кыфгу уэхэсыну фыккым жэлэрт. «В пятничный вечер сидеть в темноте, не зажигая свет, нехорошо».

Мэрем пшыхьым сабыныпс ипкьутыну фыккым, хьэдэм шолыгадэ жэлэрт. «В пятничный вечер выливать мыльную воду плохо – она уходит к мертвому».

Щымахуэ упщлэ пылэ . «Ни к селу, ни к городу». (букв.: зимой в войлочной шляпе).

Щымахуэ шлэггькын (Гэщыр) . «Сохранить в зимних условиях (скот)».

Щымахуэм кьэрэкьурэ кьэггэгьэрэ. « Разве зимой цветет бурьян».

Щымахуэрэ дээрэ. «Зима – что вражье войско» (оба суровы).

Щымахуэр гьурыкмэ, фыккым. «Слишком суховатая зима не к добру».

КІЭУХ ПСАЛЪЭ

Ильэс мин бжыгэхэм кышынэркым адыгэхэм ди тхыдэм, ди хабзэм и лъабжьэр кыщещьэр. Абы зэман блэкла куэдым я нэпкыжьэ тельщ. Ар уи фІэщ хьун щхьэклэ ирикьунщ адыгэбзэм и кьулеягыр, абы хэт фІэщыгьэцІэхэм я кьэхуклэм и гьэщІэгьуэнагыр. Набдзэгубдзаплъэу убгьэдыхьэ нэужькІэ, абы дэтхэнэ зымы гьэщІэгьуэн гуэрхэм гу лыууигьэтэнущ, уигьэІушу, Іэзагьым ухуиунэтІу.

Цыхум и гьашІэр аращ зэрекІуэклыр. Нэхьыжьым яшІэр нэхьыщІэм ирагьашІэ, зыр зыхуэлэзэм адреир хуегьасэ. Ар зэпычыркым. ЗэрыгурыІуэгьуэщи, бзэр тхыдалъэщ. АбыкІэ гьэщІэгьуэнщ мазэцІэхэмрэ махуэцІэхэмрэ ехьэлла Іуэхугьуэхэр. Ахэр щыхьэт тохьуэ тхыдэм и гьуэгуанэ гугьухэм, залымыгьэ мыкІуэщІэхэм зекІэщІада адыгэхэр, шэрджэсхэр, адыгейхэр, нэгьуэщІэхэри зы лъэпкыу, зы унагьуэшхуэм хуэдэу зэхэту, зэрыІыгыу, зекІэ-лыкІуэу зэрыщыгтар.

Абы и щыхьэтщ мазэцІэхэми махуэцІэхэми я нэхьыбэр зэрызэтэхуэр.

Адыгэхэм ильэсыр пІальипІу ягуэшу шытащ – гьатхэ, гьэмахуэ, бжыхьэ, щымахуэ. Апхуэдэ гуэшыкІэр Вагьуэбэм епхат.

Вагьуэбэр щІым кышыхьэкла пІальэм щІидзауэ махуэ тІощІрэ пщІым гьатхэпэ мазекІэ еджэрт. Абы кыкІэлыкІуэм щхьэклэ гьатхэку мазэ жалэрт, майр гьатхэклэ мазэт.

Мы фІэщыныгьэхэр адыгэ календаркІэ дызэдджэм щынэхьыжьу хуэбгьэфашэ хьунущ. Ещхьыркьабзэщ гьэмахуэ мазишри (гьэмахуэпэ мазэ, гьэмахуэку мазэ, гьэмахуэклэ мазэ); бжыхьэ мазишри (бжыхьэпэ мазэ, бжыхьэку мазэ, бжыхьэклэ мазэ); щымахуэ мазишри (щымахуэпэ мазэ, щымахуэку мазэ, щымахуэклэ мазэ) нэхьапэ кьащтагьэнкІэ зэрыхьунур. Мы мазэцІэхэр Нэгумэ Шорэ и тхыгьэми кыщещь.

МафІэдз С. лъэпкым кьагьэсэбэпу шытауэ мы мазэІэхэр кьельытэ: гьатхэпэ, мэллхуэгьуэ, вэнгьуэклэ, гьэмахуэпэ, бадзэуэгьуэ, шыщхьэІу, Іуэгьуэ, жэпуэгьуэ, щакІуэгьуэ, дыгьэгьазэ, щымахуэку, мазае.

«Адыгэ псалъэ « газетым и лэжьакІуэхэм вариант шыІэхэм кыхахауэ нобэ мы фІэщыгьэцІэхэр кьагьэсэбэп:

Щышылэ, мазае, гьатхэпэ, мэллжыкыхь, накыгьэ, мэкьуауэгьуэ, бадзэуэгьуэ, шыщхьэІу, фокІадэ, жэпуэгьуэ, щакІуэгьуэ, дыгьэгьазэ.

Ауэ, ахэр цІыхухэм кьащтауэ, зрагьэщІауэ жыІэгьуейщ. Сыту жыпІэмэ, мазэцІэхэм я кьэжьапІэр, я мыхьэнэр нобэр кыздэсым нэсу зэпкыры-хакьым. Абы и зэранкІи мазэцІэхэм ящыщ дэтхэнэ зыри кыщещьэ лъэхьэ-нэр зэфІэбгьэувэжыныр тыншкым, абы и зэхэгьэклыным, ар пэжу кьэпху-тэжыным гугьуехь инхэр пылщ.

Псалъэхэм я нэхьыбэм яІэ мыхьэнэр, кьарыкІыр цІыхухэм дежкІэ гу-рыІуэгьуэкьым.

Иджыри узэгупсысынрэ кьэпльыхуэн куэдрэ хэлыщ адыгэ мазэцлэхэми, махуэцлэхэми, зыуэ кьызэщлэкьуауэ кьапщтэмэ, адыгэ хабзэм зэрыщыгу.

Мыри щыгъужыпхъуэ кьыщлэкьынууш.

Адыгэ мазэцлэхэм дэтхэнэ зыми пыщла Гуэху зэрэпхам ещхьыркьабзэу, дэтхэнэ зыми и махуэшхуэ, тхьэлъэлу махуэхэр епхат. А тхьэлъэлухэр цыхум ялэщлэхужащ. Жыплэ хьунуш, ар ди культурэм и хэщыныгыэшхуэ.

Тхьэлъэлухэм и деж цыхур зэхыхьэ кьудей мыхъуу, зэрылгагъурт, зэрыгъэлушчырт, зэхуэгуапэрт. Ахэр псори адыгагъэт, адыгэ гьащлэм и купщлэт. Псори кьытхуемыщтэжми, ягъэ кьынутэкьым кьэтщтэжамэ лъэпкьым игъэ-лъаплэу шыта тхьэлъэлухэм языкхэз – ар ирелутыж, иреракьлэуэдэкь, ирегъубжэдэх, иреракьлэуэихъэж.

Лъэпкьыр зэдэу хьужын щхьэкьлэ лэжыгыгэм кьыщынэмышлауэ нэгү зегъэужыкьли ищлэн хуейш. Апхуэдэ нэгүзуужьхэр – тхьэлъэлухэр пасэрейм ауэ сытми кьагупсысауэ пльыгэ хьунукьым.

Мазэцлэхэмкьлэ дгъээжынщи, адыгэхэм я закьуэкьым мазэхэм цлэ зэтемыхуэ езытар. Ар лъэпкь куэдым я хабзэщ – мазэм и нэщэнахэмкьлэ цлэ флэщ.

Лъэпкьыр лъэпкь зыщыыр апхуэдэ Гуэхугъуэ гъэщлэгъуэнхэрщ, адрей лъэпкь псоми зэрешхьым нэмышлауэ, кьазэрыщхьэщыкьырщ. Ди пасэрейм кьащлэна хабзэм, гупсысэкьлэм, псэукьлэм фьуэ хэлъар ди щлэблэм ящлэн хуейш, лъэпкьыр лъэпкьыу кьэгъуэгурыкьлэуэн, ефлэжлэуэн щхьэкьлэ.

Мазэцлэхэмрэ махуэцлэхэмрэ теухуауэ мыпхуэдэ лэжыгыгэ дунейм япэу кьытехъуэ араш. Апхуэдэу зэрыщытым папщлэкли, ар ныкьусаныгъэншэ хьункьлэ лэмал илэкьым. Шэч хэлькьым, мы Гуэхум дяпэкли елэжын зэрыхуейм. Дапхуэдэу шымытми, зэрытхуэщлэжлэуэм темэр зэрызэпкьыртхыным дыхушлэ-кьуаш.

Фьышлэ яхудошлэ лэжыгыгэр щытххым кьыддэлэпыкьуахэу Кьумыкьу Мамдухь, Калди Сабри, Хьуажь Мухьэмэд-Хьер, Тьымыжь Хьэмышэ сымэ!

МАХУЭЦЭХЭР

Къэбэрдейм кы- шагъэсэбэпхэр	Адыгейм кы- шагъэсэбэпхэр	Сирием, Тьркум, Иорданием кы- шагъэсэбэпхэр	УрысыбзэкIэ махуэцIэхэр (Григорианскэ календарыр
Блыщхъэ	Блыпэ	Блыпэ	Понедельник
Гъубж	Гъубдж	Гъубдж	Вторник
Бэрэжьей	Бэрэскэжьый	Бэрэскэжьый	Среда
Махуэку	Мэфэку	Мэфэку	Четверг
Мэрэм	Бэрэскэшхуэ	Бэрэскэшхуэ	Пятница
Щэбэт	Шэмбэт	Мэфэзакъу	Суббота
Тхъэмахуэ	Тхъаумаф	Тхъэумаф	Воскресенье

ПСАЛЬЭ ГЪЭЖІЭЩАХЭР

Адыг. – адыгейбзэ.

Къэб. – къэбэрдейбзэ.

Сир. – Сирием щыпсэу адыгэхэм я бзэ.

ЛИТЕРАТУРЭР

1. Апажев М.А. Современный кабардино-черкесский язык. Лексикология. Лексикография. – Нальчик, 2000.
2. Адыгэбзэ псалъалъэ. – М. 1999.
3. «Адыгэ псалъэ» 15 июль 1998.
4. «Адыгэ псалъэ» 23 июль 1998.
5. «Адыгэ псалъэ» 11 сентябрь 1998.
6. «Адыгэ псалъэ» 1октябрь 1998
7. «Адыгэ хэку» журнал №1. – Налшык, 1996.
8. Балкаров Б.Х. Фонетика адыгских языков. – Нальчик, 1970.
9. ГьукIэмьху А., КъардэнгъушI З. Адыгэ псалъэжъхэр. – Налшык, 1994.
10. Грамматика кабардино-черкесского литературного языка. – М., 1970.
11. Кабардино-русский словарь. – М., 1957.
12. Календарь «Щам дэт Адыгэ Хасэ». – 1983.
13. Календарь «Щам дэт Адыгэ Хасэ». – 1998.
14. Карданов Б.М. Кабардино-русский фразеологический словарь. – Нальчик, 1968.
15. Коков Дж. Н. Адыгская (черкесская) топонимия. – Нальчик, 1974.
16. Коков Дж. Н. Из адыгской (черкесской) ономастики. – Нальчик, 1983.
17. Кумахов М.А. Морфология адыгских языков. – Нальчик, 1964.
18. Кумахов М.А. Словоизменение адыгских языков. – М., 1971.
19. Кумахов М.А. Сравнительно-историческая грамматика адыгских (черкесских) языков. – М., 1981.
20. Кумахов М.А. Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков. – М., 1989.
21. МафIэдз С. Адыгэ хабзэ. – Налшык, 1994.
22. Ногма Ш.Б. Филологические труды. т. 1. – Нальчик, 1956.
23. Ногма Ш.Б. Филологические труды. т. 2. – Нальчик, 1959.
24. Рогава Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. – Краснодар-Майкоп, 1966.
25. Рогава Г.В. Спирантизация шипящих аффрикат в адыгейских языках. Сообщ. АН Груз. ССР. т.5 №4. – Тбилиси, 1944.
26. Сукунов Х.Х., Сукунова И.Х. Кабардино-русско-англо-турецкий словарь. – Нальчик, 2000.
27. Тау Хь. Т., Урыс Хь. Щ. Адыгэбзэмрэ адыгейбзэмрэ я грамматикэ (зэлыгтауэ). – Налшык, 1995.
28. Тау Хь.Т., Шыгъшэ Дж. Х. Адыгэбзэхэр зэлыгтауэ зэрегэджыпхъэ лэжыгъхэр. – Налшык, 2000.
29. Турчанинов Г.Ф., Цагов М. Грамматика кабардинского языка. – М.-Л., 1940.
30. Урусов Х.Ш. Морфемика адыгских языков. – Нальчик, 1980.

31. Урыс Хь.Щ. Адыгэбзэм и тхыдэ. – Налшык, 2000.
32. «Уэр папщIэ» журнал №1. – Налшык, 1997.
33. Хатанов А.А., Керашева З.И. Толковый словарь адыгейского языка. – Майкоп, 1960.
34. Хьэкьун Ш., Шэрджэс А. Адыгэхэмрэ ахэм я хабзэхэмрэ. – Мейкьуапэ, 2000.
35. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. т. I. (А-Н). – Нальчик, 1975.
36. Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. т. II (П-С). – Нальчик, 1977.
37. Шагиров А.К. Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков. – Нальчик, 1962.
38. Яковлев Н.Ф. Грамматика литературного кабардино-черкесского языка. – М.-Л., 1948.
39. Яковлев Н.Ф., Ашхамаф Д.А. Грамматика адыгейского литературного языка. – М.-Л., 1941.

УЧЕБНОЕ ИЗДАНИЕ

Таов Хазеша Талиевич
Батырова Люба Хазреталиевна

АДЫГСКИЙ КАЛЕНДАРЬ

Компьютерная верстка *Е.Х. Гергоковой*

Изд. лиц. Серия ИД 06202 от 01.11.2001.

В печать 17.06.2004. Формат 60x84 ¹/₁₆.

Печать трафаретная. Бумага газетная. 2.56 усл.п.л. 2.5 уч.-изд.л.

Тираж 250 экз. Заказ № _____.

Кабардино-Балкарский государственный университет.

360004, г. Нальчик, ул. Чернышевского, 173.

Полиграфическое подразделение КБГУ.

360004, г. Нальчик, ул. Чернышевского, 173.